

Sunuş

GIANCARLO BOLOGNESI¹

“Anadolu platosu ile İran platosu arasında, Kafkas sıradağları ile Mezopotamya ovası arasında, Aras nehrinin ve Dicle ile Fırat’ın yukarı kollarının aktığı vadilerle bölünmüş Ararat dağ kütesinin yükseldiği, son derece engebeli ve ulaşılmaz, fakat nadir rastlanan güzellikte dağlık bir bölge uzanır; Van, Sevan, Urmiye gölleri gibi muazzam büyüklükte mavi göllerin serpiştirilmiş olduğu bir bölge.

Ermenistan, hiçbir zaman büyük hegemonik bir güç rolü oynamış bir halkın tarihi yurdudur; daha doğrusu, birbiriyle çatışan büyük güçlerin arasında kaldığından, çoğu zaman bağımsızlığını ve egemenliğini öne sürememiştir.

Ancak, orada, hemen hemen Ararat’ın eteklerinde, büyük bir Urartu kitabesindeki çivi yazıları, Roma’nın geleneksel olarak kabul edilen kuruluş tarihinden on yıllar önce, İÖ 782 yılında, platoya hâkim olan bir tepenin üzerinde, Erepuhi şehrinin, günümüz Erivan’ının, kurulmuş olduğunu hiçbir şüpheye yer bırakmadan kanıtlar. Bu şehir, son derece güçlü ve zengin Hitit, Akkad, Med ve Pers metropollerinden farklı olarak, ‘yazgının sillesine dayanıklı’,² yüzyıllara ve binyıllara meydan okuyacak, mücadelelerden ve yıkıntılardan devamlı yeniden doğarak, baş eğmez dayanıklılığını ve tükenmez yaşam gücünü tekrar tekrar ortaya koyacaktır.

1 Giancarlo Bolognesi (1923-2006), dünya çapında ünlü İtalyan dilbilimci. Uzmanlık alanı olan tarihsel dilbilim (historical glottology) ve özellikle Hint-Avrupa dilleri çerçevesinde; Germen, İran ve Ermeni dil aileleri üzerine odaklanmıştır. 1972-1980 yılları arasında Milano Cattolica Üniversitesi’nde rektör yardımcısı olmuş, bilahare emekliye ayrılıncaya dek aynı üniversitenin Glottoloji Enstitüsü’nün başkanlığını yürütmüştür.

2 Dante, *İlahi Komedya*, Cennet (XVII, 23-24), çev. Rekin Teksoy, Oğlak Yay., İstanbul, 2008. (yay. haz.)

Bu şehrin kaderi, Ermeni halkının kaderini temsil eder; bu halk, binlerce yıllık tarihinde yaşadığı inişli çıkışlı durumlarda, hâkimiyeti altına girdiği güçlerin arasında –Yakın ve Ortadoğulu birçok kadim halkın başına geldiği gibi– hiçbir zaman kaybolup gitmeden ve tamamen asimile olmadan, milli hissiyatının bilincini ve tarihi özgünlüğünü korumayı bilmiştir; diğer kadim halklar da ölümsüz görünen imparatorluklar kurmuş, fakat er veya geç yıkılmış ve dağılmış, insanlık tarihinin sahnesinden tamamen silinmiş, ya da olsa olsa, arkalarında, geri döndürülemez bir şekilde geçip gitmiş bir ihtişamın sessiz tanıkları olarak hayranlıkla seyrettiğimiz arkeolojik anıtlar bırakmışlardır.”

Yıllar önce yazdığım bu satırlar, Ermenistan ve Ermenileri konu alan bu güzel çalışmanın sunuşu için bir başlangıç olarak okunabilir. Yazarı, dostum ve meslektaşım olan Boğos Levon Zekıyan, uluslararası düzeyde bir araştırmacı, İtalya’da ve başta Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Akademisi olmak üzere, yurtdışında pek çok akademinin üyesidir. Ayrıca, Doğu araştırmaları alanındaki saygın geleneğiyle dünya çapında tanınan Venedik Üniversitesi’nin Ermeni Dili ve Edebiyatı profesörüdür.

Kitabın konusu olan ülke ve halkı, “yeni başlayanlar”ca büyük ölçüde bilinmese de, son birkaç on yılda, daha ziyade üzücü olaylar vesilesiyle defalarca ilgi odağı haline geldi. Zekıyan’ın kitabı Ermenistan’ın sadece deprem gibi doğal afetler ülkesi ya da medyada sıkça tasvir edildiği gibi toplumsal çatışma ve savaş ülkesi olmayıp aynı zamanda ve öncelikle kadim bir medeniyet diyarı olduğunu okura –belki de şaşkınlıkla– keşfettirecek niteliktedir.

Ermenistan’ı gezip görenler çok eski ve fevkalade güzel kiliselerin yanı sıra Ermeni medeniyetinin en karakteristik simgeleri olan iki eşsiz anıtı da fark etmiştir şüphesiz: ilki, *khaçkar* (*khaç*=haç, *kar*=taş) diye bilinen, pek çoğu yöredeki yumuşak tüften yapılmış, her biri diğerinden farklı ve üzerinde zarif bezemeler bulunan haçlar yontulmuş levhalar; ikincisi de Ermeni alfabesinin 36 harfi-

nin³ ustalıkla üzerine işlendiği dikilitaşlardır; bunların ufak ahşap (ya da başka bir malzemeden) modelleri turistik eşya olarak satılır.

Şaheser nitelikteki paleohıristiyan kiliselerinin yanında *khaçkarlar* da, Hıristiyanlığın tarihte ilk kez devlet dini olarak benimsendiği bu ülkenin Hıristiyan geçmişini aydınlatır. Nitekim yazarımızın da önemle belirttiği gibi, her ne kadar Ermeniler farklı dinlere tahammülsüz halklarca tamamen kuşatılmış halde ve çoğu zaman onların boyunduruğu altında yaşamışsa da, Hıristiyanlık Ermenilerin milli kimliği için daima siper vazifesi görmüştür.

Bundan 30 yıl öncesine dayanan ilk Ermenistan gezilerimde de tanık olduğum üzere –ki o devirde Ermenistan Sovyetler Birliği’ni oluşturan on beş cumhuriyetten biriydi ve ateizmi şiar eden Sovyetler, ibadet yerlerini ateist müzelere dönüştürmüştü– Ermeniler büyük bir cesaret sergileyerek çocuklarını gizlice vaftiz ettiriyordu, hatta birkaç baba kulağıma şöyle fısıldamıştı: “Vaftiz olmazlarsa, Ermeni sayılmazlar.”

İster tarihçi ister filolog ister dilbilimci olsun, Ermeni meseleleriyle ilgilenen tüm bilim insanları, *epikorik*, yani yerel alfabenin Ermeni halkının tarihindeki önemi üzerinde aynı görüşü dile getirir. Antoine Meillet’nin sözleriyle: “Ermeni alfabesinin icadından, Kitabı Mukaddes’in Ermeniceye çevrilmesinden ve bir Ermeni edebiyatının oluşmasından sonra ancak gerçek ve özgün bir Ermeni kültüründen söz edilebilir. Ermeni milli bilinci bu icadın ardından yeşermeye, dili yazılmaya başlamış ve milli hissiyata şekil veren bir edebiyat oluşmuştur.”

Ancak bu milli hissiyat, kültürel açıdan, daha gelişmiş farklı geleneklerin etkisine ve hayati katkısına kesinlikle kapalı kalmamıştır, böylece Ermeni kültürü ayırt edici o kozmopolit niteliğine kavuşmuştur. Nitekim Ermeni sözcük dağarcığının zenginliği, Ermeni kültürünün özünü bozmadan kat kat ve dönem dönem bu kültüre eklenen çeşitli etkenleri gözler önüne serer.

3 5. yy.da Mesrob Maşdots tarafından icat edilen alfabe 36 harften oluşuyordu, 12. yy.da eklenen iki harfle birlikte bu sayı 38’e ulaştı ve nihai biçimini aldı. (yay. haz.)

Bunlardan en önemlisi, Ermeni dilinde yazılmış ilk belgelerden asırlar öncesine uzanan üstün Yunan medeniyetinin etkisi olmuştur. Hıristiyan dininin Ermenistan’da kök salmasında çok önemli rolü olan Ermeni alfabesinin Yunan alfabesi model alınarak yaratıldığı kanıtlanmıştır. Ayrıca, en eski Ermenice metinlerin büyük bir bölümü, *nerkin usmunk* olarak bilinen “içsel bilimler” (kutsal bilimler) konulu, hemen ardından da *ardakin usmunk*, yani “dışsal bilimler” (dilbilgisi, retorik, felsefe, aritmetik, geometri, astronomi, tıp vb.) konulu Yunanca metinlerden yapılmış olan çevirilerdir. Kaldı ki özgün Yunancası (ve Süryanicesi) bugün kısmen veya tamamen kaybolmuş eserlere; ayrıca Yunanca elyazması geleneğindeki metni bozma, aslı üstünde oynama, ek-sik bırakma, çarpıtma ve değiştirme nedeniyle hasara uğramadan önce bu metinlerin özgün halini korumuş eski Ermenice versiyonlarıyla tanıdığımız Yunanca eserlere hep Ermenice çevirilerinden ulaşabildiğimiz için Ermeni edebiyatının tüm insanlığa katkısı büyüktür. *Leopardi e l’armeno* başlıklı kitabımda [1998], “şair ve üstün filolog”un [Leopardi] Kayserili Eusebius ve İskenderiyeli Philon’un metinlerinin eski Ermenice çevirilerinden nasıl faydalandığını belirttim.

Zekıyan’ın “20. yüzyılda II. Vatikan Konsili ve Kilise bünyesinde olgunlaşmış olan ekümenik ruhun dâhi öncüleri” olarak nitelendirdiği 12. yüzyılda yaşamış kimi azizlere de gönderme yapılan, Ermeni din ve kilise tarihine adanmış bu önemli çalışmayı büyük bir ilgiyle okudum. Ayrıca, onun devriyle bizimki arasındaki mesafe arttıkça, önemi daha da barizleşen ve dostum Kevork Cahukyan’ın deyimiyle “kahramanvari boyutlara ulaşan” Ermeni Mıkhitarist Birlik’in büyük kurucusu [Mıkhitar Sepasdatsi/Sivaslı Mıkhitar] da ferasetle, sözcüğün icadından önce ekümenik olarak nitelendirilmiştir.

Ermenistan’ın Batı’yla ilişkileri, özellikle Venedik San Lazzaro adasında bulunan Ermenistan dışındaki en önemli Ermeni kültür merkezinden dolayı İtalya ile ayrıcalıklı bağları da gayet titiz

bir şekilde tasvir ve tahlil edilmiştir. Mıkhitaristlerin San Lazzarro adasına yerleşmesinden önce, 1512 yılında ilk Ermenice kitap Venedik'te basılmış, 1624 yılında Milano'da Ermenice dilbilgisi kitabı ilk kez bir Batı dilinde yayımlanmıştır.

Zekiyan, eski çağlardan beri İtalya'da yaşayan Ermeniler üzerine en kapsamlı araştırmaları yapan uzmanlar arasındadır. Bu kitabın da gayet iyi ortaya koyduğu üzere, pek çok Ermeni, sanat, edebiyat, bilim alanlarında olduğu kadar serbest meslek sahibi ve tüccar sıfatıyla da ülkemizde saygınlık kazanmış, öz vatanlarını onurlandırmış kişilerdir. Erivan'da büyük bir meydana sergilenen ve Carrara şehrinin Ermeni halkına hediyesi olan mermer heykel, eski ve sağlam temellere dayanan İtalyan-Ermeni dostluğunun sembolü olarak tokalaşan iki büyük eli tasvir eder.

“Ermeni meselesi” olarak bilinen soykırım, diaspora, günümüzde göç olgusu, yeni kimlik ve etnokültürel entegrasyon kavramları gibi Ermenistan'ın yakın tarihiyle ilgili pek çok konu da kitapta titizlikle ve belgelere dayandırılarak irdelenmiştir.

Zekiyan'ın kitabından çıkan sonuç, Ermenistan'ın kadim bir medeniyetin ötesinde canlı, hayat dolu, yarını hedefleyen, Doğu ile Batı arasında uzanan büyük bir köprü olduğu; bu iki dünyanın kimi zaman birbiriyle çatışıp birbirine aykırı düştüğü, çoğu zamansa kaynaşıp birleştiği bir ülke olduğudur. Goethe'nin sözleriyle: “Orient und Okzident / Sind nicht mehr zu trennen [Şark ve Garp / artık ayrılmayacaklar].”

Meraklısının kolayca erişemediği sayısız yazısının önemli bir bölümünü bu kitapta derlediği için yazarımıza teşekkürü borç biliriz. Bu yazılar, okurun tanımadığı ya da yüzeysel olarak tanıdığı bir ülke, bir halk ve bir kültürle ilgili hem hoş sürprizler hem de gerçek anlamda yepyeni bilgiler içermekte.

Önsöz

Hatırası Kitabı Mukaddes'e dayanan dağlık bir diyarda gözlemini tarihe açmış Ermeni halkı; farklı ve özgün etnik, dilsel, siyasi ve kültürel kimliğiyle, yirmi beş yüzyılı aşan tarihiyle, nüfusundan ve siyasi gücünden çok üstün kültür ve sanat mirasıyla Yakındoğu'nun en kadim halklarından biridir.

Ancak Ermeniler, büyük medeniyetlere genellikle eşlik eden o siyasi ihtişama (II. Büyük Dikran'ın İÖ 95-55 yıllarında yaşanan kısa ve geçici imparatorluk devri dışında) erişmiş olmasalar da, ortaya koydukları medeniyetleri dünya çapında bir iz bırakabilmiştir.

Aslı İtalyanca yazılmış olup bugün Türkiye okuruna sunulan bu kitap, söz konusu medeniyeti belirleyen bazı ana unsurları toplu bir bakışla derleme ve daha iyi, daha derinliğine algılama çabasından ibaret bir denemedir.

Bu kitapta 1981-1996 yılları arasında yayımlanmış denemelerimi topladım. Her ne kadar farklı koşullarda ve farklı nedenlerden ötürü kaleme alınmış olsalar da, aralarındaki ilişki ve birbirleriyle olan bağlantıları, bu kitabın değişik kısım ve bölümlerinde, sanıyorum, adeta kendiliğinden ortaya çıkar. Buna karşılık, birkaç yerde, kısmen geçerliliği kalmamış tarihi koşullar söz konusu olsa da, bunlar öz itibarıyla hâlâ güncel niteliktedir. Metinlerin hemen hemen hepsi daha önce yayımlandıkları haliyle bu kitaba alındı. Sadece en yakın tarihle ilgili bölümlerde cüzi sayıda düzeltme ve ekleme yapma ihtiyacı duydum. Bu yazıların yeniden basılmalarına izin verdikleri için eski yayıncılarıma teşekkür ederim.

Dostane önerileri, tartışmaları ve farklı tecrübeleriyle bu sayfaların temel yapısını oluşturan söylemin zenginleşmesine katkısı

olmuş dostlara, ayrıca farklı zaman ve yerlerde karşılaştığım kişilere bu vesileyle teşekkürü borç bilirim. Bu çalışmamın Türkçe çevirisini yayımlamak isteyen Aras Yayıncılık'a; İtalyanca kaleme aldığım sayfaları Türkçeye çeviren Sema Postacıoğlu'na; yayıma hazırlama aşamasında emeği geçen yayınevi çalışanlarına teşekkür ederim.

Bu kitap, her ne kadar bir halkın somut tecrübesinden yola çıksa da, sahip olduğu iç dinamik açısından, etnik sınırların ötesine uzanan bir önem taşımakta. Nitekim, Ermeni tecrübesinin en ilginç ve en ayırt edici veçheleri arasında, kanımca, fevkalade bir örnek oluşturma potansiyeliyle birlikte, uyum sağlamaktaki şaşırtıcı esnekliği ve derin etkisi halen süregelen güncelliği yer almaktadır.

BOĞOS LEVON ZEKİYAN

EK

OSMANLI'NIN KENDİNE ÖZGÜ ÇOĞULCULUĞU ve TARİHİN AKIŞI İÇİNDE TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNE BİR TOPLU BAKIŞ DENEMESİ¹

Türkler ile Ermenileri, ve genelde Ortadoğu'nun birçok halkını, birleştiren ortak bir nokta vardır. Onlardan birinin ya da diğerrinin Batılı hayranları, hayranlıklarında, söz konusu topluluğun en bağınaz temsilcilerinden dahi daha aşırı sonuçlara varabilir; onlardan birini veya diğerrini hor gören Batılılar ise bu tutumlarında kin ve nefrete varabilirler. Bu tür tutumlar üzerinde, özellikle Türk-Ermeni ilişkileri bağlamında, 19. yüzyıl boyunca Avrupa'da ulus-devlet kuramı ile Romantizmden kaynaklanan dar anlamıyla siyasi etkenlerin dışında, felsefi, ideolojik, edebi ve sanatsal, bazen de dinsel nitelik taşıyan etkenlerin rolü de büyük olmuştur. Bir yandan Gladstone, Lord Byron, Victor Hugo, Giosué Carducci, Woodrow Wilson; diğerr yandan Pierre Loti, Hoover, Disraeli, Wangenheim ve Von der Goltz isimleri, pek iyi bilinen örnekler olarak sözlerimizi doğrulamaya yeterlidir. Çok yakın tarihlerden bir örnek olarak; merhum Erich Feigl'in, Ermeniler ve bilhassa Ermeni Kilisesi ile ilgili olarak kullandığı aşağılayıcı ve iftiralı üslubuna, ancak en aşırı derecedeki armenofobik Türklerde rastlanabilir.² Tabii ki benzeri durumlar, Türklere karşı taraf takınan

1 Hrant Dink Vakfı'nın 12-13 Haziran 2010'da düzenlediği "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Kültürel Etkileşimler Sempozyumu"ndaki açılış konuşmasının metni.

2 Bkz. örneğin: Erich Feigl, "Ermeni milli Kilisesinin zaferi ve trajedisi", *Ermeni Araştırmaları / Armenian Studies*, Haziran, Temmuz, Ağustos 2001, cilt 1, No. 2, s. 65-88. Ermeni ulusu ve Kilisesine karşı kin ve nefret püsküren bu ve benzeri yazıları yorumlamak, eleştirmek veya yanıtlamak, ancak zaman kaybı olur. Yazar, kin

armenofil veya grekofil yabancı yazarlarda da eksik olmamıştır ve değildir.

Bu tür davranışları anımsamaktan maksadım, konumuza girerken uluslar ve kültürler arasındaki ilişkileri konu edinen incelemelerde, bir temel metodoloji ilkesi olan nesnellığe özen ve saygının –ister Türk, ister Ermeni, ister Rum, ister Kürt veya ne olursa olsun– incelenen kimliklerden bağımsızlığını en açık şekilde vurgulamaktır. *Ermeniler ve Modernite* adlı kitabımın Türkçe basımının önsözünde şöyle diyordum: “20. yüzyılın gerek Türk, gerek Ermeni tarihçiliğinde belirgin bir tekyönlülük hüküm sürmüştür. Bu tekyönlülük, yerini bugün artık daha dengeli, daha ussal, daha gerçekçi bir tutuma bırakmalıdır. Türk tarihçiliği genelde, Osmanlı İmparatorluğu’nu Ermeniler için bir dünyevi cennet görünümünde takdim etmeyi adeta bir görev bilmıştır. Aslında hiçbir devlet için böyle bir takdirde bulunulamayacağı açıktır. Buna karşılık 20. yüzyılın Ermeni tarihçiliği de, yaşanan travmatik şokun etkisiyle, Osmanlı’nın Ermeni ulusuna sunduğu imkânları unutmuş ya da bilinçaltına itelemiştir. Toplumlar düzeyinde koşullanmalardan ve hissi tutumlardan arınıp tarihsel araştırmaları da bunlardan arındırmakta geç kalınmış olsa bile, çalışmaya koyulmak için hiç de geç değildir.”³

Bu satırları yazarken, tabii ki, kimsenin yüzde yüz berrak bir nesnellığe ulaşabileceğine dair saf bir inancın veya ütopyacı düşlerin etkisinde değildim. ‘Önkavrayış/Önanlayış’ sorununun, yirminci yüzyıl felsefesinin önde gelen sorunlarından birini oluşturduğunun farkındaydım. Hatta, aciz kanımca, bu bilinçlilik, bu farkında olma hali; aşırı ve yobaz öznelciliğe karşı alınacak ilk tedbir, ilk bağışıklık aşısı olup sonuçta belki de en etkili antivirüs programı olarak kendisini ispat edecektir. Mecazi bir tabirle

ve nefretinde, bu satırları yazanı da yalanlarla açıkça hedef almayı kendine görev bilmmişti.

- 3 B.L. Zekiyan, *Ermeniler ve Modernite. Gelenek ve Yenileşme / Özgüllük ve Evrensellik Arasında Ermeni Kimliği*, Aras Yayıncılık, İstanbul, Kasım 2001, 2. Baskı, Temmuz 2002, s. 9-10.

diyebiliriz ki, bu bilinç bir tür 'egzorsizm'dir, yani aşırı tarafgirlik şeytanı'ndan arınmadır.

OSMANLI'DA 'MİLLET'

a. *Antik Roma'ya kadar giden tarihsel kökenler ve gelişmeler*

Osmanlı'da 'millet' gerçekliği, beğenilsin ya da beğenilmesin, yüzleşilmesi kaçınılmaz bir veridir ve yüzleşmekten kaçınmamakta, Doğulu veya Batılı, herkes için pek çok yarar vardır. Müsadenizle beş yıl önce Roma'da, günümüzün göç akımlarını ve aynı zamanda Türkiye'nin de Avrupa Birliği ile ilişkisini konu edinen bir toplantıda, öne sürdüğüm bir düşünceyi burada özetle tekrarlayayım. Demiştim ki: Batı'dan, özellikle Batı modernitesinden, herkesin öğrenmesi gereken çok şey vardır. Bunlar arasında da en başta gelen, şu an sözümü bitirip kapıdan çıktığımda birileri gelir de ellerime kelepçe vurur mu diye kuşku ve korku duymayıdır. Bunun için Batı'ya ve kültürüne ne kadar teşekkür etsek azdır. Fakat bu demek değildir ki Batı'nın da başkalarından –bilhassa bizleri ilgilendiren konularda, başta Yahudi'den, Ermeni'den ve Osmanlı'dan olmak üzere– öğreneceği şeyler yoktur. Muhakkak ki vardır, ve aciz kanımca, başta gelen hususlar arasında Yahudi veya İskenderiyeli Philon'un (*Philo the Hebrew / Philo of Alexandria*) MÖ 1. yüzyıldan, Ermenilerin de MS 5. yüzyıldan itibaren geliştirmiş olduğu 'ulus' anlayışıyla bunlara çok benzer yönleri bulunan Osmanlı'nın 'millet' kavramı yer alır.

O konuşmamda değinmiş olduğum bir hususu daha burada da kaydetmek isterim. Özellikle Osmanlı'nın 'millet' kavramı, ancak temel iki düzeltmeye tabi tutularak, içerdiği süreç ve çağdaş hukuk açısından kabul edilir ve yararlı bir ilke durumuna getirilebilir. Söz konusu düzeltmelerin ilki, 'millet'e mensup tüm bireylerin yurttaş olarak her bakımdan eşitliğinin kabulüdür, yani yurttaşlık statüsüyle bunun ilk içeriği olan eşitlik ilkelerinin hakkıyla

ve tamamıyla onayı ve tatbikidir. İkinci düzeltme ise, ‘millet’e ait dil, kültür ve diğer hukuki özelliklerin, din veya mezhep unsurlarından bağımsız olarak, tüm azınlıklara uygulanması gereğidir. Bu düzeltmelerle millet sistemi, tam anlamıyla ‘hukuk devleti’ kapsamı içine girer ve aynı zamanda modern uluslararası hukukun göze çarpan, fakat pek de umursanmayan noksanlarından biri olan ‘teritoryal olmayan azınlık’ (*non-territorial minority*) kavramının boşluğunu layıkıyla giderebilecek bir hukuk düzeni sağlar.⁴

Burada şu noktayı da hemen açığa kavuşturmak isterim ki, ‘millet’ sistemi ile, bazı araştırmacılarca algılanan şekilde, asla devletin temel hukuki yapısını bozacak ve hukukun mülklik vasfını ortadan kaldıracak bir kurumu kastetmiyorum.⁵ Bu tür bir ‘millet’ anlayışını, temelde bir yanlış anlama olarak nitelemek gerekir. Hatta bu yanlış anlamının kökeninde ulus-devlet anlayışının yattığını ve devlet egemenliğinin bu ulus-devlet çerçevesinin dışında kavranmadığını, yani alttan alta ulus-devletin tek egemenlik modeli olduğu inancının bulunduğunu söylemek, sanırım abartı olmayacaktır. İncelememiz ilerledikçe gerek ‘millet’ sisteminin tarihsel işleminin özü, gerekse modern bir teritoryal olmayan azınlık kuramının yapımında örnek olacak nitelik ve işlevde sunabileceği öğeler açıklığa kavuşacaktır.

Bu bağlamda şu noktayı dikkatlerinize sunmak isterim: Avrupa ulus ve ülkeleri, bugün, evrensel düzeylere ulaşan göç olayından dolayı belirgin bir bunalım içindeler. Ne yapacaklarını şaşır-

4 F. Rigaux, Halkların Hukuku ve Özgürlüğü için Lelio Basso Uluslararası Vakfı tarafından Venedik’te gerçekleştirilen *Gli Armeni. Il volto di un popolo* (Ermeniler, Bir Halkın Çehresi, Venedik, 20 Ekim 1985) başlıklı konferansta bu konuyu ele almış ve ivedilikle eksikliğin giderilmesini dilemişti. Bkz. yukarıda, beşinci bölüm, dipnot 7.

5 Örneğin: Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet sistemi. Mit ve gerçek*, Klasik, İstanbul, 2004, özellikle s. 395-396. Bu, Batılı araştırmacılar arasında, oldukça yaygın bir görüştür. Bkz. B.L. Zekiyan, “The Iranian Oikumene and Armenia”, *Iran and the Caucasus*, cilt 9 (2005), 249-253; aynı yazar, “Armenian self-perception between Ottomans and Safavids. A historical model of Christian-Muslim interrelation and an attempt to re-evaluate its message”, *Orientalia Christiana Periodica*, 75 (2009), s. 81-117, özellikle s. 107-117.

mıslardır desek, abartı olmaz.⁶ Nitekim göç fenomeninin doğurduğu halklar ve kültürler arası karşılaşma ve rekabet sorunlarının ulaştığı boyutlar, kırk veya elli yıl öncesinin en ‘kötümser’ tahlil ve tahminlerini bile çoktan aşmıştır. Şu var ki, üstün zirvelere tırmanmış olmasına rağmen Batı kültürü genellikle –bazı saygıdeğer istisnalar dışında⁷– eski Yunan’dan beri ‘öteki’ ile pozitif bir ilişkinin kuram ve pratiğini, ne felsefi-antropolojik açıdan ne de hukuk düzleminde, geliştirebilmiştir. Başkasını ‘barbar’ gören Yunan’dan beri varlığını resmen sadece yapısalcı felsefeye kadar sürdürmüş gibi görünen, fakat bilinçaltında günümüze dek hâlâ sürdüren Avrocentrizm (Avrupa merkezcilik) –veya daha kapsamlı bir deyimle Batıcentrizm (Batı merkezcilik)⁸– bugün bir iç patlama durumuna gelmiş ve geçmişteki pratik egemenliğini yitirmiştir. Dolayısıyla ulus-devlet anlayışının özünü oluşturan katı yurttaşlık uygulamasının sınırlılıkları açığa çıkmıştır.

Français d’origine musulmane (Müslüman asıllı Fransız) ilkesi, her ne kadar hukuksal açıdan son derece önemli ve geçerli bir eşitlik görüşünün sözcüsü olsa da, Müslüman yurttaşların yedi göbek etnik olarak Fransız hemşerilerinden çok farklı dil ve kültürlerin taşıyıcıları olup bunları belli ve belirli bir hukuksal düzen çerçevesinde koruma hakkına sahip oluşları da gün geçtikçe

6 2010 yılında, zikrettiğimiz toplantıda söylemiş olduğum bu sözler, o zamanlar dramatik olan bir duruma işaret etmekteydi. Geçen yedi yıl zarfında, dramatik olan o durum, bugün trajediye dönüşmüştür.

7 Örnek olarak, özellikle belirli dönem ve yörelerdeki nispeten daha açık siyasetlerinden dolayı, Venedik *Serenissima*’sı ile I. Ferdinando’nun (1587-1609) Toskana Düklüğü gösterilebilir.

8 Batı dillerinde, genellikle, Latincenin ‘Euro-’ kökünden ve ‘centrum’ sözcüğünden türeyen İngilizce ‘Eurocentrism’ terimi ve, değişik dillere göre, bunun karşılıkları kullanılır; tüm Batı’yı, örneğin Amerika’yı da kapsamı içine alacak bir deyim yoktur. Yıllar önce, İtalyanca sunmuş olduğum bir bildiriye, “Batıcentrizm” anlamına gelen “occasocentrismo” neolojizmini önermiştim. Bkz. “Lo studio delle interazioni politiche e culturali tra le popolazioni della Subcaucasia: alcuni problemi di metodologia e di fondo in prospettiva sincronica e diacronica”, *Il Caucaso: cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (sec. IV-XI)*, 20-26 Nisan 1995, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, XLIII, Spoleto, 1996, s. 427-491, sözcüğün geçtiği yer: s. 471, not 50.

kendini kanıtlayan bir zorunluluk olarak belirmiştir. Gerçi bugün de, Batı'nın gelişmiş demokrasilerinde bile, hâlâ bu gerçekliği görmek istemeyen ya da görmezlikten gelen gruplar, kuşku yok, bulunmaktadır. Fakat bunlar, er geç gözlerini açmak zorunda kalacaktır kanısındayım. Nitekim klasik Batı geleneğinde ve dolayısıyla uluslararası hukukta 'cemaat' –yani toprağa bağlı olmayan azınlık– anlayışı ya yoktur ya da çok zayıf kalır. Tabii, 'cemaat'e hukuksal statü tanıyan bir sistemin, Batı'da gelişen ve insanlığın en büyük nimetlerden olan insanlar arasındaki eşitlik, insan hakları ve bunların sonucu olan hukuk devleti anlayışlarıyla bağdaşır bağdaşamayacağı ve nasıl bağdaşabileceği sorunu son onyıllarda Habermas'tan Taylor'a kadar, en ünlü filozof, hukukçu, sosyolog ve genel olarak düşünürlerce tartışılmış olan ve tartışılmaya devam eden hayati –ve itiraf etmeliyiz– oldukça çetin bir mevzudur.⁹ Şahsen, bağdaşabileceklerine ve bu bağdaşmanın da so-

9 Bu konuda literatür oldukça kapsamlıdır. Charles Taylor ile Jürgen Habermas'ın görüşleri için bkz. Ch. Taylor, *The Politics of Recognition*, Princeton University Press, 1992, J. Habermas, *Kampf um Anerkennung im demokratischen Rechtsstaat*, Suhrkamp Verl., Frankfurt am M., 1996; bu eserleri, her ikisini de aynı ciltte toplayan bir İtalyanca çeviride görmüşümdür: *Multiculturalismo. Lotte per il riconoscimento*, Feltrinelli, Milano, 1998. Konuyla ilgili sayısız yazı arasında, burada şunları anımsayalım: Richard Marienstras, *Être un peuple en diaspora*, Mosaiques I, Fr. Maspéro, Paris, 1975; Theodor Veiter, *Nationalitätenkonflikt und Volksgruppenrecht im 20. Jahrhundert*, Münih, 1977; Ronald A. Remnick, *Theory of Ethnicity. An Anthropologist's Perspective*, University Press of America, Lanham, MD - Londra, 1983; Alberto Melucci, *Nazioni senza Stato: i movimenti etnico-nazionali in Occidente*, Torino, 1983; Bernard Gilson, *The Conceptual System of Sovereign Equality*, (Philosophie du Droit International), Peeters, Leuven, 1984 – konuya yaklaşımındaki ufuk açıklığı ve bibliyografya zenginliği bakımından sıvırlan bir eser; bkz. özellikle s. 588-602; Pier Giovanni Donini, *Le minoranze nel Vicino Oriente e nel Maghreb. Problemi metodologici e questioni generali*, P. Laveglia Ed., Salerno, 1985; William H. McNeill, *Polyethnicity and National Unity in World History*, The Donald G. Creighton Lectures - 1985, University of Toronto Press, 1986; Hannah Arendt, *Ebraismo e modernità* (İtalyancaya çevrilmiş yazılar derlemesi), Unicopoli, Milano, 1986, Feltrinelli, Milano, 1993²; aynı yazar, *La lingua materna. La condizione umana e il pensiero plurale*, der. Alessandro Dal Lago, Mimesis, Milano, 1993; Alain Finkelkraut, *La défaite de la pensée*, Gallimard, Paris, 1987; Etienne Balibar - Immanuel Wallerstein, *Race, Nation, Classe. Les identités ambiguës*, Éd. La Découverte, Paris, 1988; Ebrei moderni. *Identità stereotipi culturali*, der. David Bidussa, Bollati Boringhieri, Torino, 1989; Tzvetan Todorov, *Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité hu-*

runun tek makul çözüm yolu olduğuna derinden inanmaktayım. Avrupa Birliği bu yönde zaten bazı olumlu gelişmeler kaydetmiştir¹⁰ ve aynı yönde daha da ilerleyebileceği umulabilir.

Aslında bu yönde gereken adımları atmamakla Batı ve özellikle Avrupa, köklerini modern hukukun temelinde yatan Roma hukukundan aldığı halde, kısmen unutulmuş ve kararmış olan kendi öz hukuk geleneğinin tümünü yeniden keşfetmiş olacaktır. Nasıl Yunan'ın Atina kentinde (*pólis*) doğmuş olan yurttaşlık (*polítēs*) anlayışı nihai hukuki formülasyonunu Roma'da bulmuşsa, 'teri-

maine, Éd. du Seuil, Paris, 1989; James G. Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, Macmillan, Londra, 1991; Alain Minc, *La vengeance des nations*, Grasset, Paris, 1991; Michel Wieviorka, *La démocratie à l'épreuve. Nationalisme, populisme, ethnicité*, La Découverte, Paris, 1993; *Zwischen Nationalstaat und multikultureller Gesellschaft: Einwanderung und Fremdenfeindlichkeit in der Bundesrepublik Deutschland*, der. Manfred Heßler, Hitit, Berlin, 1993; *Questioni di etnicità*, der. Vanessa Maher, Rosenberg & Sellier, Torino, 1994; Ugo Fabietti, *L'identità etnica. Storia e critica di un concetto equivoco*, La Nuova Italia Scientifica, Roma, 1995; Philippe Poutignat - Jocelyne Streiff-Fenart, *Théorie de l'ethnicité*, Paris, 1995; Carlo Tullio-Altan, *Ethnos e civiltà. Identità etniche e valori democratici*, Feltrinelli, Milano, 1995.

Devletin 'egemenlik' vasfının uygulanması konusunda, özellikle bkz. Marcello Capurso, *I limiti della sovranità negli ordinamenti democratici*, Milano, 1967; Nicola Matteucci, *Organizzazione del potere e libertà*, Torino, 1976; Ingrid Detter De Lupis, *International Law and the Independent State*, Gower, Aldershot, 1987 (1. Basım: Glasgow, 1974); L. L. Blake, *Sovereignty: Power beyond Politics*, Shephard-Walwyn, Londra, 1988; R. Jackson, *Quasi-States: Sovereignty, International Relations, and the Third World*, Cambridge Univ. Press, 1990; Jean-William Lapierre, «Crise de l'Etat-Nation et des Institutions Internationales», *Encyclopédie Philosophique Universelle*, s. 1712-1714.

Sorunun Türkiye ile ilgili durumu hakkında: Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar. Kavramlar, Teori, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2004; Ermenilerle ilgili açısından: Günay Göksu Özdoğan, Füsün Üstel, Karin Karakaşlı, Ferhat Kentel, *Türkiye'de Ermeniler. Cemaat-Birey-Yurttaş*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, özellikle s. 13-34. Gerek içerik, gerek yöntem açısından başarılı bu esere, azınlıklar konusunda bir araştırma modeli olarak bakılabilir. Gönül isterdi ki, her yerde tüm azınlıklar için bu tür çalışmaların sayısı gittikçe artsın.

- 10 Örneğin, hukuksal statü açısından yeni bir kavram olan "dilsel azınlık" kavramı. Bu kavramın kullanımı hâlâ birçok noktada belirsiz kalmakla birlikte, egemen olmayan toplum ve toplulukların kabulü bakımından, uluslararası alanda küçümsemeyecek bir adım oluşturmuştur. Kavramın belirsiz kaldığı en önemli noktalardan biri de, dilsel ve etnik azınlıklar arasındaki fark ve ilişkilerin henüz yeterince işlenmiş ve açıklanmış olmamasıdır.

toryal olmayan azınlık' kavramının ilk hukuki uygulaması da eski Roma'da kaydedilmiştir.

Bu sözlerimize kanıt olarak, her iki ilke ve uygulamanın da Tarsuslu Aziz Pavlus'un hayatında yer alan mümtaz örneklerini gösterebiliriz. Filippililere yazdığı mektupta Pavlus şöyle der: "Eğer bir diğeri, bedeniyle övünmeği düşünüyorsa, ben fazlasıyla övünebilirim: sekizinci gün sünnetli, İsrail soyundan, Benyamin kavminden, Yahudi oğlu Yahudi, Yasa'ya göre Ferisi" (Fil 3, 4-5). Fakat aynı Pavlus ile ilgili olarak Yeni Ahit'in *Havarilerin İşleri* adlı kitabında şunları okumaktayız: "Vali, onu [Pavlus'u] kaleye götürüp orada kırbaçla sorgulamalarını emretti. [...] Fakat, zincirlere bağlandıktan sonra Pavlus yanında duran Yüzbaşıya sordu: 'Henüz yargılanmamış bir Roma yurttaşını kırbaçlamaya yetkiniz var mı?' Bunu duyunca, Yüzbaşı koşup Vali'ye iletti. 'Ne yapıyorsunuz? O adam Romalıdır!' dedi. Bunun üzerine Vali, Pavlus'un yanına gelip: 'Söyle! Sen Roma yurttaşısın mı?' diye sordu. Yanıtı 'Evet' oldu. Vali, 'Ben bu yurttaşlığı yüksek pahaya elde etmişimdir,' diye karşılık verdi. Pavlus, 'Oysa ben, yurttaş doğmuşumdur,' dedi. Bunun üzerine, onu sorguya çekecek olanlar hemen yanından uzaklaştı. Vali de korktu, çünkü Roma yurttaşısı olan Pavlus'u zincire vurdurmuştu" (*Havarilerin İşleri*, 22, 24-29). Anlatımın devamından biliriz ki, sonunda Pavlus, her Roma yurttaşısının sahip olduğu bir hakkı kullanıp bizzat İmparator'a başvuracak ve Roma'ya gelip İmparator'un huzurunda yargılanacak ve suçlu olmadığı saptanacaktır.

Alıntıladığımız metinler en açık şekilde şunu ortaya koymaktadır ki Pavlus, aynı zamanda, hem etnik gerçekliğin en has anlamıyla Yahudi'dir, hem de tam anlamı ve tüm haklarıyla Roma yurttaşısıdır. Bu iki aidiyet arasında herhangi bir çelişki söz konusu değildir ve olamaz, çünkü etnik –veya terimin geleneksel anlamıyla 'ulusal'¹¹– kimlik ve yurttaşlık, ayrı düzlemlerde işler; kişinin

11 Batı Avrupa'nın ve özellikle Fransa'nın kendine özgü tarihsel gelişiminde kök salıp Aydınlanma felsefesiyle nihai formülasyonunu bulmuş ve Fransız İhtilali'yle de kendini kabul ettirmiş olan ve özü itibarıyla ulus ile devleti özdeşiren 'modern'

iki ayrı, fakat birbirini tamamlayıcı boyutunu dile getirirler. Eski Roma'da, hiç değilse Yahudilerin, teritoryal olmayan bir azınlık olarak tanınmış olması konusunda, diyebiliriz ki, araştırmacılar arasında bugün hemen hemen bir görüş birliği mevcuttur.¹² Ne yazık ki, eski Roma bu büyük geleneğine sonuna dek sadık kalamadı. Hıristiyanlara yönelik düzenli zulüm ve kısımlar, açıkladığımız o enfes hukuk anlayışına gölge düşürmekle kalmadı, onu neredeyse tamamen yok etti. Gerçi Constantinus'un 313'te çıkardığı ve İmparatorluktaki tüm din ve mezheplere özgürlük tanıyan Milano Fermanı iki yüzyıldan fazla süren bu karanlık sürece son vermiş gibi göründüyse de, bağnaz güçler yenilgi kabul etmedi, emellerinden şaşmadı. Büyük Theodosius'un 380 yılında çıkardığı ve Hıristiyanlığı devlet dini beyan eden Selanik Fermanı'nın yarattığı ortamda o güçler, Hıristiyanlığı bahane ederek, fakat onun öz öğretisine ters düşen yorumlarla, kısa zaman içinde hâkimiyet kurmayı başardı. Böylece Hıristiyan olmayanlar ya da Hıristiyan olup da Kilise tarafından, daha doğrusu İmparator tarafından, kabul gören resmi akideden sapanlar üzerindeki baskılar tahammül sınırlarını aşacak derecede arttı.

ulus (*nation*) kavramı ile geleneksel ulus (*ethnos*) kavramı arasındaki fark, sanıldığından çok daha önemlidir ve insan, birey ve toplum ile bunların karşılıklı ilişkileri anlayışında derin ayrılıklar içerir. Beşinci bölüm dipnot 7'de sıralanan yayınların çoğunda bu konuya da geniş yer verilmiştir. Konuya değinmiş olduğum daha önceki yazılarımdan bazıları şunlardır: "Le croisement des cultures dans les régions limitrophes de Géorgie, d'Arménie et de Byzance", *Annali di Ca' Foscari*, (Serie Orientale 17), XXV, 3, 1986, s. 81-96; "L'«idéologie» nationale de Movsēs Xorenac'i et sa conception de l'histoire", *Hantes amsorya*, CI (1987), kol. 471-485; "Ellenismo, ebraismo e cristianesimo in Mosè di Corene (Movsēs Xorenac'i). Elementi per una teologia dell'etnia", *Augustinianum*, XXVIII (1988): XVI. *Incontro di Studi* dell'Antichità Cristiana. *Cristianesimo e giudaismo: eredità e confronti*, 7-9 maggio 1987, Roma, 1988, s. 381-390, tekrar baskı: *L'Armenia e gli armeni. Polis lacerata e patria spirituale: la sfida di una sopravvivenza*, Guerini e Associati, Milano, 2000; "Les identités polyvalentes et Sergueï Paradzanov. La situation emblématique de l'artiste et le problème de la polyvalence ethnique et culturelle", *Filosofia Oggi*, XVI (1993), s. 217-231.

- 12 Bkz. Jean Gaudemet, "La politique religieuse impériale au IVe siècle (envers les païens, les Juifs, les hérétiques, les Donatistes)", J. Gaudemet - P. Siniscalco - G.L. Falchi, *Legislazione imperiale e religione nel IV secolo*, (Sussidi Patristici 11), Istituto Patristico "Augustinianum", Roma, 2000.

b. İslami gelenek ve Osmanlı

Gelelim şimdi Osmanlı'nın 'millet' anlayışına. Bildiğimiz üzere, İslam topluluğu esasen 'ümme'ten oluşur. Oysa, Kuran-ı Kerim'den önce gelen Kutsal Kitapları, yani Tevrat'ı ve İncil'i kabul eden kitleler *ehl-i Kitab'ı* (*ahl al-Kitab*), yani Kitap Halkı'nı oluşturur. Bunlar, kökende Museviler ve İsevilerdir. Bunlar Hak Dinini kabul etmemelerinden dolayı, haraç ve cizye ödemek şartıyla *zimmî* statüsüyle, yani resmen karşılıklı bir sözleşme (*zimm*) ile Müslüman Devletin himayesi altında yaşarlar. Osmanlı'nın 'millet' kavramını özünde anlayıp değerlendirebilmek için şu noktaya özellikle dikkat çekmek gerekir ki, Osmanlı'dan önce zimmîlerin tümü, zimmî olarak, aynı statüye tabi idiler ve Şeriat açısından aralarında esas bir fark yoktu. Oysa Osmanlı 'millet' sisteminin, İslam'ın geleneksel zimmî sistemine nazaran getirdiği temel yenilik, bazı zimmîler arasında oluşturduğu ve resmen tanıdığı farklılıktır.¹³ Bu farklılığı, epeyce kök salmış bir tarihçilik geleneğine göre sadece din olgusunun genel düzeyinde görmek doğru olmaz. Nitekim Rumlar ve Ermeniler, aynı dine mensup oldukları halde, ayrı milletler oluşturdular. Bunun esas nedeni, kuşku yok, Hıristiyan dininin genel çerçevesi içinde, aralarındaki mezhep farkıydı. Fakat şurası unutulmamalı ki, bu mezhep farklılaşmasında, özellikle Ermeniler açısından, geleneksel anlamda milli, yani günümüzün deyişiyle 'etnik', bilinç ve etkenlerin muhakkak kü-

13 Bkz. Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*, (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 9-14. Millet sistemi hakkında, gerek Türk, gerek ecnebi araştırmacılar tarafından öne sürülmüş çeşitli ve çoğu kez karşıt görüşleri Macit Kenanoğlu, yukarıda (dipnot 5) zikrettiğimiz eserinde yeterince derlemiş ve kendi görüş açısından değerlendirmiştir. Yazarın tercihi, her ne kadar millet statüsünün içeriğini indirgemeye yönelik bir tutuma kaymaktaysa da, hem kendisince hem de başkalarınınca ele alınan tüm veriler, eninde sonunda gayrimüslim toplulukların Osmanlı'da yeni bir kurumlaşma sürecine girmiş olmalarına işaret etmekte. Yirminci yüzyıl Ermeni araştırmacıları, 'millet' içeriğini soykırım sonrası travmanın etkisinde genellikle indirgemmiştir. Benzeri yaklaşımına rağmen, konuya epeyce geniş bir ilgi gösteren Ermeni araştırmacıları arasında Kevork Bardakjian'ı anımsamak mümkündür (bkz. M. Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 38-55).

çümsenemeyecek bir rolü olmuştur ve bu farklılık da milli bilincin şekillenme ve güçlenmesinde önemli bir işlev üstlenmiştir.¹⁴ Günümüzün kavramsal kategorileriyle Osmanlı ‘millet’ anlayışını nitelikleme istersek, bunun bir ‘etno-konfesyonel’ kavram olduğunu belirtmek gerekir. Yani, salt din olgusunun dışında, ‘millet’in işlemini geniş çapta belirleyen mezhep olgusunun ve özellikle bunun içerdiği ayin usulü (*ritus*), töre, dil, Kilise hukuku ve benzeri birçok etno-antropolojik öğenin ‘millet’in belirlenmesinde çok önemli bir rol yüklediğini söylemeliyiz.

Kanımcı Osmanlı’nın, İslam medeniyetine getirdiği başlıca katkılardan biri, *zimmi*’den *millet*’e doğru yapılan bu geçiştir.¹⁵ Daha önce belirttiğimiz boşluk ve sınırlılıklarına ve temel düzeltilere muhtaç olmasına rağmen bu geçiş, farklı din, ulus ve kültürlerle, kendi öz benliklerini, geleneksel arazilerinin dışında da koruyabilme imkânının sağlanmasında ve çeşitliliği yok etmeyen bir ortaklaşa toplum düzeninin gerçekleşmesinde, birçok bakımdan önemli ve olumlu bir aşama oluşturmuştur. Ulus-devlet dogmasına, en hafif bir şekilde dahi toz kondurmayan gerek yabancı gerek Türk bazı araştırmacıların İmparatorluğun yıkımının temel

14 Bkz. dipnot 9 . Bkz. ayrıca: B.L. Zekiyan, “Die Christianisierung und die Alphabetisierung Armeniens als Vorbilder kultureller Incarnation, besonders im subkaukasischen Gebiet”, *Die Christianisierung des Kaukasus/The Christianisation of Caucasus (Armenia, Georgia, Albania). Referate des Internationalen Symposions (Wien, 9.-12. Dezember 1999)*, der. Werner Seibt, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 2002, s. 189-198; “Réflexions sur l’identité de l’Arménie chrétienne. La dialectique entre l’universalité de la parole et son incarnation ethno-culturelle, l’enracinement identitaire et les ouvertures œcuméniques”, *Oecuménica Civitas*, 2009 baskısı, s. 31-65. Burada zikredilen ilk yazım, sözü edilen Sempozyum’da sunduğum bildiridir. E. Feigl’in yukarıda bahsettiğim (dipnot 2) hayal ürünü, akıl almaz itham ve yalanları bu bildiriye istinaden ifade edilmiştir (a.g.m., s. 71-72).

15 Bu bağlamda şu noktaya dikkat çekmek isterdim ki, Farsçada, yine Arapça *milla*’dan türeyen *mellat* terimi, müteakabil kavramın Osmanlı geleneğinde geçireceği gelişmelere benzer hukuksal gelişmelerden geçmemiştir; geleneksel olarak, daha çok etnik, dilsel ve dinsel ortak bağları olan grupları göstermek için, antropolojik, fenomenal bir düzlemde kullanılmıştır. Daha yakın zamanlarda, Arapça *umma* (ümme) kavramına yakın bir anlamda da kullanılmıştır, örneğin *umma ‘arabiyya* gibi deyimlerde.

nedeni olarak ‘millet’ sistemini göstermesini tek yönlü, hatta açıkça taraflı bir tutum olarak görmekteyim.¹⁶ Aksine, tüm imparatorluklar gibi, yıkılışı herhalde tarihi bir sürecin kaçınılmaz gerekliliği olan Osmanlı’nın da sonunu getirmekte, aciz kanımca, Batı menşeli ulus-devlet anlayışının rolü büyük olmaktan ziyade kesin olmuştur. Bu rolü, Balkan İhtilallerinden İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne dek İmparatorluğun yaşamında beliren türlü oluşumlar, değişik çaplarda ve etki süreci dolaysız veya dolaylı olacak şekilde, üstlenmiştir.

Burada incelememizin ikinci bölümüne geçmeden önce, 2006 yılının Mart ayında İstanbul Üniversitesi’nce düzenlenmiş olan “Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar” adlı uluslararası toplantıya sunmuş olduğum bildiride altını çizdiğim ve konumuzla yakından ilgili bir noktayı da mevcut bağlamda, bir kez daha, vurgulamak isterim. Ermeni tehcir ve soykırımının, özü itibariyle ve temel ilham kaynağı açısından, Osmanlı teokrasisi ve İslam diniyle ilgisi yoktur. Araştırmacılar arasında artık oldukça yaygın ve yerleşmiş bir kanıdır ki, soykırımlar maalesef modernitenin ürünüdür ve insanlığa gerçekten birçok nimeti dokunmuş modernitenin en karanlık yönünü temsil ederler. Çokuluslu, çoketnili bir toplumdan monolitik ulus-devlet’e geçme aşamasının en vahim mekanizmasını teşkil ederler. Bu tür bağlamlarda din unsuru, ancak cahil halkı galeyana getirmek için bir istismar aleti olmuştur. Bunu çok yakın bir geçmişte, eski Yugoslavya’nın çöküş sürecinde, görebildik.

Çok geniş kapsamlı bu konuyu burada, maalesef, derinlemesine ele alamayız. Yalnız şu kadarıyla yetinelim ki güvenilir verilere

16 Örneğin: Robert Benedicty, “La formation politique théocratique. Essai de définition”, *Faith, Power, and Violence. Muslims and Christians in a Plural Society, Past and Present*, der. John J. Donohue, S.J. ve Christian W. Troll, S. J., (Orientalia Christiana Analecta, 258), Pontificio Istituto Orientale, Roma, 1998, s. 49-53. Bu da, gerek Türk, gerek Batılı araştırmacılar arasında oldukça yaygın bir görüştür. Aslında, zaten çoktan zayıflamış ve çökmeye yüz tutmuş İmparatorluğun yıkımında başrolü oynayan ideolojik faktör, tam tersine, çeşitli görünüşleriyle Batı’dan kaynaklanan ulus-devlet anlayışları olmuştur.

göre Ermenilerin ‘tehcir’ yasasına karşı çıkan sesler arasında zamanın Şeyhülislamı da bulunmuştu ve Şeyhülislam bazı suçlular için tüm bir halkı cezalandırmayı İslam dininin akide ve ilkesine aykırı bulmuş ve açıkça reddetmişti.¹⁷ Bildirimim bağlamında bu konuya değinmekteki amacım özellikle şunu kastetmektir ki, Ermeni tehcir ve soykırımının ideolojik inşasında esas sorumlu Osmanlı kökenli ‘millet’ sistemi değil, tam aksine Batı menşeli ulus-devlet anlayışıdır; hatta bu anlayışın İttihat ve Terakki hükümeti tarafından uygulamaya konmuş olan en radikal yorumudur.

GÜNÜMÜZDE TÜRKLER ve ERMENİLER ve TRAVMA

Konuya girerken değindiğim Türk ve Ermeni tarihçiliğindeki tek taraflı ve aşırı yaklaşımlar, Türk-Ermeni ilişkilerindeki bugünkü çıkmazın yalnız bir yönünü gösterirler; bu da çıkmazın en derin noktası değil, ancak daha derin nedenlerin yüzeye akseden bir belirtisidir. Türk olsun, Ermeni olsun her iki taraf da, tüm karşıt

17 Bkz. Johannes Lepsius, *Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, 2. genişletilmiş baskı, Tempelverl., Potsdam, 1919, s. 234.

Tarihte iz bırakmış benzeri bir tutumu da Yavuz Sultan Selim döneminin Şeyhülislamı Zenbilli Ali Efendi sergilemişti (Bkz. M. Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 73). Bugün çok sık sözü edilen ve maalesef birçok Batılı bilincinde İslam dininin bir parçasıymış gibi yer eden köktendincilik/fundamentalizm akımının da aslında ve özünde Batı menşeli olduğu yadsınamaz. Nitekim fundamentalizmler, ilk olarak Kuzey Amerika’nın Protestan kesimlerinde filizlenmeye başlamıştır ve felsefi-teolojik ideoloji açısından Batı’ya özgü bir anlayış olan, yasanın tümel, evrensel niteliğini varsayarlar. Oysa İslamda yasa cemaate özgüdür. Ne Osmanlı Sultanları, ne de İran’ın Safileri, inandıkları ve uyguladıkları şeriatı kendi Hristiyan tebaalarına icbar etmeyi düşünmüşlerdir. Şüphe yok, İslamda teokratik devlet anlayışı olmuştur, ve her yerde olduğu gibi, zaman zaman zulüm de, fanatizm de, kırım da olmuştur; fakat, bugün bazılarınca öne sürüldüğü üzere, teknik anlamda, fundamentalizmin İslamın aslında ve özünde olduğu kanısı, nazari kanıtlar dışında, yüzyıllara dayanan bir tarihin akışıyla da bağdaşmaz. Bu konular üzerinde dipnot 3’te adı geçen yazılarımda daha ayrıntılı olarak durmuşumdur. Ayrıca bkz. B.L. Zekiyan, “Religione e cultura nell’identità armena. L’impatto col mondo islamico”, B.L. Zekiyan - A. Arslan - A. Ferrari, *Dal Caucaso al Veneto. Gli Armeni fra Storia e Memoria*, Adle Edizioni, Padova MMIII, s. 9-35.

iddialara rağmen, çok derin bir travmanın tutsağıdır. Zaten içinde bulunduğumuz şartlarda bunun böyle olmaması hayret verici bir durum olurdu. Fakat bu konuya girmeden önce şu çok önemli noktayı hemen açıklığa kavuşturalım ki, bir grup travmasından söz ederken her türlü mekanik, toptancı ve aşırı genellemeden kesinlikle kaçınmalıyız. ‘Grup travması’ kavramı, ancak söz konusu tavır ve davranışların grubun yaşamında müşahade edilen, seyrek olmayan tutumlar anlamında kabul edilebilir. Bu tür gözlemlerin öznel yaklaşımlardan arındırılıp nesnel verilere dayanabilmesi için toplumbilimde geliştirilmiş yöntemlerin rolü ilk sırada gelir. Keza edebiyattan ve günlük veya süreli yayınlardan elde edilen veriler de, ancak bilimsel tahlil süzgecinden geçirilmek şartıyla önemli bir rol yüklenebilir.

a. Ermenilerde travma

Konuyu önce Ermeni tarafından ele alalım. Zira olup biten hakkında ne yorum yapılırsa yapılsın, olay nasıl adlandırılırsa adlandırılınsın, olup bitenden en büyük zararlı çıkmış olan taraf, Ermeni tarafıdır. Nitekim, 1915 ile ilgili esas ve temel sorun, çoğu kez tekrarlandığı veçhile, her iki tarafın da acı çekmiş olması veya hangi taraftaki acının ağır bastığı sorunları değildir. Her iki tarafın da, değişik nedenlerden dolayı, acı ve pek ağır acılar çekmiş olduğu, tartışma konusu bile olamayacak kadar belli ve açıktır. Fakat sorunun özü, aslında bu değildir. Sorunun özü şudur ki, Ermeniler binlerce yıllık anayurtlarını kaybetmiş, öz topraklarından –burada kasıt, siyasi anlamda toprak değil–; benliğini, kimliğini, kültürünü, dilini, türküsünü, örf ve âdetini yoğurmuş, biçimlendirmiş olan ana topraktan bir lahza içinde kopmuş, “gayri avdet” [dönüştürsüz olarak] kopmuştur.

Çeşitli faktörler arasında, açıklamaya çalıştığım bu durum da, Ermenilerde belirli bir Türk stereotipinin oluşumuna yol açan bir

etken olmuştur. Şu noktaya da özellikle dikkat çekmek isterdim ki, feci olaylara bağlı bu söz konusu stereotipin menşesinde çok derin bir esrar gizlidir. Nitekim İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerini anlayabilmek, belki ancak Hannah Arendt'in *Kötülüğün Sıradanlığı* (*Die Banalität der Bösen*) anlayışından yola çıkılarak mümkün olabilir. İttihat ve Terakki üyelerinin hemen hemen tümü eğitilmiş, kültürlü, yaşam kaidelerini bilen, Fransızların deyişiyle *savoir-faire* ve *savoir-vivre*'e [edep erkân ve adabımuâşeret/yol yordam ve görgü] sahip kişilerdi. Nasıl olmuş da bu tür kişiler, ne biçimde adlandırılırsa adlandırılısın, öylesine amansız bir facianın faileri olabilmiştir? Bu sorunun cevabı kolay değildir. Kanımca, ancak 'kötülüğün sıradanlığı' doğrultusunda gelişen antropolojik-etik-felsefi bir kategorinin ışığında bu soruna bir açıklama getirilebilir. Dikkate şayandır ki, Krikor Zohrab gibi Osmanlı coğrafyasında çağının en önde gelen hukukçularından biri ve Meclis-i Mebusan azası olan, Avrupa'yı gezmiş, dillere destan Sultanlar Konstantiniyye'sinin yüksek sosyetesine aşına, Talat Paşa'nın tavlâ arkadaşı, yani tam anlamıyla görmüş geçirmiş bir zat, tutuklanmasının ardından Konya'dan, Ereğli'den ve Halep'ten karısına yazdığı yürekler acısı mektuplarında, ona ısrarla Talat ve Halil Bey'lere bizzat müracaat edip müdahalede bulunmalarını rica etmesini tembihliyor; çünkü başına gelenler hakkında hükümet erkânının, özellikle Talat Bey'in fazla bilgiye sahip olmadığına inanmaktadır.¹⁸

Şüphesiz, Zohrab'ın bu gafleti de kolay anlaşılır türden değil. Fakat ne olursa olsun, Zohrab seviyesinde zekâ, bilgi ve tecrübe sahibi bir insanın böylesine gafil avlanması, çok yakından temas ettiği, el ele çalışıp en çok güvendiği kişiler dahil, dönemin egemen grubunun, normal insanlık davranış ve duyarlılık kategorilerinin dışına çıktığını gösterir. Kanımca Zohrab ile Talat'ın ilişkisi,

18 Bkz. *Nayiri*, Milli, edebi haftalık gazete, özel sayı: *Krikor Zohrab Yeğernin meç*, Beyrut, Mayıs 1975, No. 46-50, "Zohrabi namagneri mahvan campaneren" (Ölüm yollarından Zohrab'ın mektupları), s. 26-30.

Ermeni kolektif bilincinde ve bilinçaltında yer etmiş Türk stereotipinin biçimlenmesini, feci olay ve cinayetlerin yanı sıra ve bunlara paralel olarak en yüksek oranda etkilemiştir. Maalesef, Talat ve ona yakın İttihat ve Terakki'nin en üst kademelerinde bulunan zevat, birçok Ermeni için Türk benliğinin simgeleri haline gelmiştir. 20. yüzyıl Ermeni edebiyatında bu stereotipin varlığı ve ne kadar derinlere işlediği gayet açıkça görünen bir veridir. Hatta bu edebiyatın önde gelen isimlerinden Hagop Oşagan, öykü ve romanlarında birer Türk ve Ermeni tipolojisi dahi dile getirmeyi denemiştir.¹⁹

Böyle bir toplu imgelemin üretebileceği ruh halleri ve güdümleri kendiliğinden anlaşılır. Yine de belki ilk bakışta akla gelmeyen bir duyarlılığı burada özellikle belirtmek isterim. Bu da, "Türk'e güvenmenin saflıktan ziyade bölnlük olduğu" yönündeki kemikleşmiş inancın yanı sıra, korku duygusudur. Türk'ten ancak korkulur. İşte özetle Ermeni travmasını dile getirebilen iki sözcük: güvenilmezlik ve korku. Bu iki kelime, 2009 yılının Ekim ayında Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan protokollere Ermeni kamuoyunun önemli bir kesimi tarafından gösterilen tepkiye, büyük ölçüde, ışık tutabilir.

Hemen tekrar belirteyim: Bu tür analiz ve incelemelerin herhangi bir bütünlülük iddiası yoktur, olamaz. Travma konusu, araştırmaya açık birçok boyut içerir. Bunların çoğu, tarihsel, toplumsal ve konuyla ilgili diğer boyut ve verilerin gereğiyle dikka-

19 Bkz. Rubina Perroomian, *Literary Responses to Catastrophe. A Comparison of the Armenian and the Jewish Experience*, Scholars Press, Atlanta, GE, 1993, s. 172-215, özellikle s. 197-209. Oşagan'ın başeseri, Felaketi (*ağed*) konu edinmeyi amaçlayan, fakat yarı kalmış *Mimatsortats* (Geride kalanlar) romanıdır. Roman, üç ciltten oluşacaktı: I. Rahim yoluyla; II. Kan yoluyla; III. Cehennem. İlk cilt, üç "kitap"tan oluşur; ikinci ciltse iki kısma ayrılmıştır, ve üçü birinci kısımda, altısı ikinci kısımda olmak üzere dokuz "kitap"tan oluşur. Roman, 19. yüzyılın sonlarından başlar ve ikinci cilt, 1915 tehcirinin arifesinde durur. Romanın yarıda kalması, herhalde Hagop Oşagan'ın, yazılarında defalarca üzerinde durduğu "Felaket" in betimlenemeyeceği, anlatım konusu olamayacağı, ancak etrafında dönülebileceği düşüncesinin etkisine bağlı olsa gerek.

te alınması koşuluyla psikolojik, özellikle psikanalitik yetki alanı içine girer. Memnuniyetle kaydedebiliriz ki, son yıllarda sorunun bu çehresine karşı da ilgi gösterilmeye başlanmış ve gösterilen ilgi artış kaydetmiştir.²⁰

b. Türklerde travma

Sanırım, Ermenilerdeki toplu travmanın kaynağı hemen hemen tümüyle 1915'tedir dersek, yanılmış olmayız. Oysa Türklerdeki travmanın tek kaynağı Ermeni sorunu olmasa gerek. Biz burada ancak Ermenilerle ilgili travma üzerinde duracağız, ancak bunun yeterince anlaşılabilmesi için daha genel bir çerçeve içine giren bir travmaya da kısaca değinmeliyiz. Bu, kanımca, Türkiye'ye yönelik bir uluslararası komplo travmasıdır. Geleneksel tutumları dile getiren Türk basın ve medyasını izleyenler bu tür bir kuşku ve kaygının, varlığını epeyce sık hissettirdiğini bilirler. Bu kuşku ve kaygının da simgesel bir adı vardır: Sevr Antlaşması. Bu Sevr Antlaşması'nı, Büyük Devletlerin, zamanın tabiriyle Düvel-i Muazzama'nın, istedikleri an, saklı tutulduğu yerden çıkarıp Türkiye'ye empoze etmek isteyecekleri varsayımının, Türkiye siyasi sahnesinde ve kamuoyunda oldukça yaygın –hatta bu sahneye pek aşina olmayan bir ecnebi için şaşırtıcı denebilecek oranda yaygın ve köklü– bir kanı olduğu görülür. Bu tutumun şu anda bizleri ilgilendiren tek boyutu bunun, Türkiye'ye karşı uluslararası komplo travmasını açıklayabilecek bir nesnel veriden de kaynaklanabilir olmasıdır. Türklerde Ermeni travmasının en görülür ve elle tutulur yanı budur dersek, yanılmış olmayız. Yani, bu uluslararası genel komplo çerçevesinde Ermenilerin ve Ermeni sorununun bir alet olarak kullanılabilmesi, daha açıkçası, istismar edilmesi kaygısı. Günümüzün siyasal şartları, uluslararası hukuk ve özellikle bir

²⁰ Bu bakımdan, özellikle, Fransa'da yaşayan ve çalışan Janine Altounian ile Hélène Piralian'ın ciddi katkılarına dikkat çekmek isterim.

kilise dogması gibi işleyen ‘sınırların dokunulmazlığı’ ilkesi çerçevesinde böyle bir kaygı, hayali bir siyaset izlenimini uyandırır da, bunun da nesnel veya tarihsel bir dayanağı mevcuttur. Nasıl ki Ermenilerdeki Türk travmasının kaynağında İttihatçı tipoloji ve davranışları yatıyorsa, Türklerin Sevr Antlaşması’ndan kaynaklanan Ermeni travmasında da, bu anlaşmanın hemen hemen yetmiş yıl boyunca, yani III. Ermenistan Cumhuriyeti’nin ilanına kadar Ermeniler ve Ermeni propagandası tarafından bir ulusal ve tarihsel simge haline getirilmiş olmasının oynadığı rol da inkâr edilemez. Hatta protokollere yönelik az önce değindiğimiz Ermeni tepkisinin nedenleri arasında bu protokollerin Ermeni halkının Sevr Antlaşması’yla onaylanmış ‘kutsal’ haklarından feragat etme anlamına geldiği vurgusu, oldukça sık ifade edilmiştir.²¹

21 Belki bu tür tepkiler, Soykırımın 100. yılı münasebetiyle, 2015 yılında, Ermenistan’ı ve Ermenileri temsilen yayımlanmış ve Sevr Antlaşması’nı da açıkça zikreden bir Beyannamenin içeriğini açıklayabilir. III. Ermenistan Cumhuriyeti siyaseti çerçevesinde, bu beyanname, bağımsızlığın ertesinde, özellikle ilk Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan tarafından formüle edilmiş, sonraki yıllarda da takip edilmiş temel dış siyaset ilkelerinden bir ‘sapma’ olarak görünmektedir. Bu konuda derinlemesine bir inceleme, bildiğim kadarıyla, henüz gün ışığına çıkmamıştır.

Konuyla ilgili çok sayıda yazı, dergi, kitap, belge arasında bkz. örneğin: Paris’te 1985-2002 yıllarında çıkan *Gamk* adlı günlük gazetesinin, Sevr Antlaşması’nın 65. yıldönümüne ithaf edilmiş özel sayısı (10 Ağustos 1985, Yıl 1, N° 150). Daha yakın bir tarihte, bkz. *Horizon* adlı haftalık gazetesinin Ermeni soykırımının 93. yıldönümü anısına adanmış özel sayısı (Montréal, 2008).

Sevr Antlaşması bağlamında ve Soğuk Savaş dönemi Türk-Ermeni ilişkileri çerçevesinde bugün dahi epeyce garip, hatta inanılmaz gibi görünen bir olayı, konumuzla doğrudan ilgisi olmamasına karşın, burada aktarmakta fayda var kanımca. Olayı anlatan, olayın dört baş aktöründen biri olup 1970’lerde, diasporada varlığını sürdüren Ermeni Liberal Demokrat Partisi’nin (Ramgavar Azadagan Gusagtsutyun) en önde gelen simalarından Parunag Tovmasyan’dır. Tovmasyan, 27 Kasım 1977’de Zürih’te vuku bulan olayı, kısa bir süre sonra Partisinin merkez idare heyeti toplantısına sunulacak bildiriyi hazırlaması için, tüm ayrıntılarıyla, bugün hayatta bulunan Hayg Nakkaşyan’a anlatmıştır. Bu olaya Tovmasyan, 1990’larda yayımlanan anılarında çok hafifçe (on satır kadar) değinmiş ve 1995’te de olayın diğer bir Ermeni aktörü, Hınçakyan Partisi temsilcisi Avedis Demirciyan bir makalesinde kısa bir imlemede bulunmuştur. Nihayet 2000 yılında Hayg Nakkaşyan, Kaliforniya’da basılan *Nor Or* (Yeni Gün) adlı haftalık gazetesinin 4 Kasım sayısında yayımladığı, “İlk Türk-Ermeni Diyalogu” başlıklı makalesiyle olay hakkında hatırladıklarını, epeyce ayrıntılı olarak, kamuya aktarmak istemiştir. Ne var ki, Nakkaşyan’ın bu yazısı ve anlattıkları, Ermeni kamuoyuna nüfuz etmemiş, Ermeni söyleminde iz bırakmamıştır.

Siyasal veya, daha doğrusu, siyaset görünümü verilerden kaynaklanan bu travmanın yanı sıra, Türklere Ermenilerle ilgili mevcut bir ikinci önemli travma daha sezilebilir. Bu, daha çok psikolojik tepkilerden kaynaklanan bir travmadır ve çok genel bir tarzda ‘Ermeni nankörlüğü’ olarak nitelenebilir. Yani Türk kamuoyunda epeyce yaygın bir stereotipe göre, Osmanlı’da ‘millet-i sadıka’ olarak bilinen ve devletin güvenini kazanmış, en üst mevkilere kadar ulaşmış Ermeniler, bir yerde Batı Devletleri ve Ruslar tarafından kışkırtılıp baştan çıkartılarak istismar edilmiş

27 Kasım 1977 günü, Zürih’in Dolder Grand Oteli’nde zamanın Türkiye Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil ile, diasporada etkin üç geleneksel Ermeni partisinin (Hınçakyan, Taşnaksagan, Ramgavar) liderleri bir araya gelir. Ermeni heyetine başkanlık eden, bizzat, yaşça kıdemlileri olan Tovmasyan’dır. Güvenlik tedbirleri İsviçre polisi tarafından alınmasına karşın, hissedilir sayıda Türk özel koruma görevlisi de vardır. Çağlayangil’e “Kürt asıllı genç danışmanı Ortay Aksoy” refakat etmektedir. Nakkasyan’a göre görüşme teklifi Türk tarafından gelmiştir. Özetle Çağlayangil, Ermenilerden Türk diplomatlarını hedef alan terör hareketlerine son verilmesini ve toprak talebinden (tabiri diğer, Sevr söyleminden) vazgeçilmesini ister. Buna karşılık olarak “geçmişteki acıklı, kanlı olayların” telafisi için yüksek miktarlara kadar maddi tazminat ödenebileceğini söyler. Fakat, bir avuç bile toprağın söz konusu olamayacağını da açıkça dile getirir. Hatta Ermeni eylemlerinin kişisel veya grupsal nitelik taşıdığını, oysa Ermenilere karşı uygulanmış kanlı eylemlerin devlet tarafından düzenlenmiş olduğunu da kabul eder.

Çağlayangil’in teklifine Ermeni tarafınca verilen cevap, yine Nakkasyan’ın anlatımına göre, şöyledir: Terörün durdurulması hakkında teminat veremezler, çünkü o işle kendilerinin ilgisi yoktur; oysa toprak talebinden vazgeçmeye hakları bile yoktur, çünkü bu talep Ermeni ulusunun en kutsal haklarının ifadesidir.

Çağlayangil, bir kez daha sözlerinde ısrar eder. Hatta, ailesine atfedilen Ermeni ashını bile (Çağla-yan-gil) söz konusu ederek ve Ermenilere karşı kişisel sempatisini de vurgulayarak, muhataplarına iyi düşüncelerini tavsiye eder, zira ilerlemiş yaşı itibarıyla belki artık siyasi hayattan çekilebileceğini ve kendisinden sonra gelecek olanların kendisi gibi düşünemeyeceklerini de sözlerine ekler. Ermeni tarafı teşekkür eder, fakat tutumunda sabit kalır. Ayrılmadan önce Çağlayangil, bu tür görüşmelerin tekrarlanmasını önerirse de, Nakkasyan’ın sözleriyle bu görüşme “ilk ve son” olur.

Üstünden otuz küsur yıl geçmiş olmasına rağmen, her iki taraf için de, olaydan çıkarılacak önemli dersler bulunduğu kanısındayım: Ermeniler için, Sevr ütopyasının bir sonsuz çıkmaz olması; Türklere içinse, Türk-Ermeni ilişkilerinde talep edilen, ‘sorgusuz-sualsiz’ bir önkoşulun aynı işlevi yüklenmesi! Nitekim, bugün terör yok, ama Karabağ var, Allah bilir, yarın ne olabilir! Bu tür ütopya ve koşullamalarla Türk-Ermeni ilişkilerinin o sonsuz çıkmazdan kurtulamayacağını anlayabilmek güç olmasa gerek!

ve Osmanlı'ya baş kaldırmışlar, tek bir ifadeyle 'nankörlük' etmişlerdir. Sonuç olarak olayların gelişiminde önüne geçilememiş olarak telakki edilen tüm aşırılık ve husumete rağmen, ne olmuşsa, bu 'nankörlüğün' –daha ince bir tabirle 'kadirbilmezliğin'– bedeli olmuştur.

Bugün, Ermeni sorununu da Türkiye'de tabu statüsünden çıkarmaya yönelik çaba ve girişimlerin, söz konusu stereotip travmayı sağaltmakta katkısı olacağı düşüncesindeyim.

TARİHTE TÜRKLER ve ERMENİLER

Günümüzde bu iki halkın canını acıtan ve onları esir alan bazı etkenlerden söz ettikten sonra, girişteki düşüncemize dönerek tarihin bu halklar arasındaki ilişkiyi acaba sadece kara çizgilerle mi çizmiş olduğunu kısaca inceleyelim. Bu bağlamda anımsanabilecek sayısız olay ve örnek arasında, oldukça yüksek bir sembolik değer taşıyan birkaçını seçip bunları özetle takdim etmek ve esas itibariyle değerlendirmek dileğindedim.

Her seçme, acılı bir eylemdir. Ne var ki, kaçınılmaz bir zorunluluktur ve bizim de burada bu zorunluluğa katlanmamız icap eder. Yine de gözden geçireceğimiz örnekleri seçmekte beni yönlendirmiş olan düşünce ve nedenleri kısaca açmamın, bu örneklerin tarihsel anlam ve öneminin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunacağı kanısındayım. Yaptığım seçimlerde beni yönlendiren iki temel düşünce olmuştur. Bunları özetle sıralayayım:

a. Seçtiğim örneklerin simgesel mahiyeti. Sözü nü edeceğimiz kişilikler ve olaylar, sıradan kişiler ve olaylar değildir. Anımsayacağımız hanedan mensupları ait oldukları saltanatın en üstün simaları arasında yer alır.

b. Seçtiğim örnekler arasında zaman mesafesi. Bu örnekler, yalnız belirli bir dönemin ürünü değildir. Onlar, Selçuklu'nun Anadolu'ya yerleşmesinin en erken yıllarından, dünya tarihinin

en çarpıcı ve en simgesel dönüm noktalarından birini oluşturan Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'in fethine ve buradan da geç Osmanlı'nın yenileşme sürecinin mimar ve mümtaz simalarından II. Mahmut'a ve haleflerine dek yedi yüz yıldan fazla bir zaman sürecini kapsar.

İlk örneğim, geç Ortaçağ ve Haçlılar döneminin en önemli Ermeni tarihçilerinden olan Mateos Urhayetsi veya Yetesatsi, yani Urfalı veya Edessalı Mateos'un bir tanıklığı olacaktır. Mateos, Alparslan'ın oğlu Melikşah'tan uzunca bahseder. Fakat bu bahsin bizler için burada önemli olan yanı, Mateos'un Melikşah hakkında adeta bir methiye sunmasıdır. Tarihçinin Sultana beslediği sempatinin temel nedeni, onun Ani'de oturan vekil Gatoğigos Parseğ'e karşı gösterdiği hüsnüniyettir. Nitekim vekil Gatoğigos Parseğ, bizzat Sultan'ın huzuruna çıkmaya cesaret edip halkı ve Kilisesi için adalet ve güvenlik ricalarında bulunur. Melikşah, vekil Gatoğigos'u büyük onurlarla taltif edip tüm ricalarını kabul eder. Mateos, Sultan'ı överek onun adil, alicenap, Hıristiyanlara karşı şefkatle dolu olduğunu; kiliseleri, manastırları ve ruhanileri vergiden muaf tuttuğunu söyler.²² Urhayetsi, aslında, ne yazdığını gayet iyi bilen, o yıllarda ulusunun –ister Bizanslı, ister Haçlı, ister yerel Müslüman emirler olsun– tüm egemenlerden çektiği çilelere ve bedbahtlığına son derece üzülen, çağının çok değerli bir tanığıdır. Kendisi hakkında, Türklere zaafı olduğu veya taraflı bir tutum takındığı kuşkusuz, söz konusu olamaz.

Doğrudur ki Urfalı Mateos, Melikşah için 'Farslar/Persler Kralı' (*takavorm Barsits*) unvanını kullanır. Bu adlandırmanın nedenini sezmeğe güç değildir. Nitekim Selçuklu Sarayında egemen

22 *Vekayi-nâme*, bölüm II, par. 129, 134. 19. yüzyılın önemli Doğu ve Ermeni bilimleri uzmanlarından Édouard Dulaurier, Mateos'un *Vekayi-nâme*'sinden, *Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens* (Imprimerie Nationale, Paris, 1871) cildinde Fransızcaya çevirilmiş geniş seçmeler vermiştir. Daha yakın yıllarda, eser tümüyle İngilizceye de çevrilmiştir: *The Chronicle of Matthew of Edessa*, çeviren A.E. Dostourian, Lanham, Maryland, 1993.

dil Farsçaydı. Fakat yazarın bu unvanı kullanmasında daha derin bir neden de olabilir. Yüzyıllara dayanan bir gelenek gereğince İmparatorluk, gerek halk gerek ulema zihniyetinde, ya Roma ya da Pers âlemine bağlıydı.²³ Bununla beraber, Mateos, Melikşah'ın Türk kimliğinin farkındadır. Nitekim Sultan'ın ölümünü anlatırken, açıkça şöyle der: “O yıl, büyük Sultan Melikşah vefat etti. O, dünyanın hâkimiydi. O, yer küremizin tüm sakinleri için bir baba ve veli idi, iyi ve merhametli, tüm insanlık için tatlı bir insan. [...] O günlerde, Ermenistan hanesinde korkunç bir katliam oldu ve çok kan döküldü, zira Türklerin ulusu hücum etti ve büyük bir kitleyi karanlığa gömdü. Sultan ölmüştü ve Türklerin ulusu bir yığın kişiyi tutsak etti. Sultanı Marand kentine getirip babası Abaslan'ın [Alparslan] yanına gömdüler.”²⁴

Aktardığımız bu parça, her şeyden önce şunu göstermektedir ki, Mateos çok nesnel bir tarihçidir. Anlattığı kan dökümü hadisesinin aktörlerinin Melikşah ile soydaş olması, onun Melikşah'ın erdemlerini yüceltmesini, hatta hakkında büyük övgüler sarf etmesini asla engellememiştir. Şah'ın ölümüyle, soydaşları üzerinde kurduğu düzen değişmiştir.

İkinci gözlem olarak, aktardığımız parçanın ve benzeri metinlerin, dönemin tarihi açısından özel önemine dikkat çekmek isterim. Mateos'un anlatımından şurası açıkça anlaşılmaktadır ki, kendi görüşünce tüm Saltanat sistemini elinde tutan, bizzat Sultan'ın kendisi idi. O'ydu İmparatorluğu güçlü bilek ve tatlı yürekle –Latince tabiriyle *manu forti et dulci corde*– idare eden. O'ydu savaşkan bir zümrenin coşkusu ve şiddetini etkili bir biçimde denetleyip düzenin, yasallığın ve barışın güvencesini sağlayan.

İkinci örneğimiz, bizleri Selçuklu'dan Osmanlı'ya getirir. Bu da, Fatih Sultan Mehmet'in Ermenilere karşı göstermiş olduğu

23 Fatih Sultan Mehmet'in kendisi Romalılar İmparatoru, *Basileus Romaion*, olarak görülüyor ve o da kendini bu hüviyette görüyorsa, Urfalı'nın Melikşah'ı “Farslar/Persler Kralı” olarak nitelemesi şasırtıcı olmamalıdır.

24 A.g.e., par. 139: Kudüs bsk. s. 293-294; Vağarşabad bsk., s. 243.

hoşgörüdür. Kuşku yok, Anadolu'nun çeşitli yörelerinden ve Kırım'dan büyük sayıda Ermeni getirtmesi veya gelmelerini teşvik etmesinde, yeni başkentinin yerli ve en kalabalık Hıristiyan unsurunu oluşturan Rumların varlık ve etkinliğini bir bakıma dengeleme niyeti önemli bir etken olmuştur. Aynı zamanda, süratle büyütüp geliştirmek istediği yeni başkentine vereceği yeni çehre için de, Fatih'in Ermeniler hakkında takdir ve itimadı muhakkak ki yüksek olmuştur. Onların, zanaat, sanat ve ticaret alanında zaten ün salmış ve özellikle Arap tarihçilerinin büyük övgülerini kazanmış ananevi deneyimi,²⁵ Fatih'in emellerine gayet uygun düşmekte idi. Fatih gibi, ondan önce ve sonra gelen birçok hükümdar da Ermenilere karşı benzeri siyasetler gütmüş, onların bazı hünerlerinden mümkün mertebe istifade etmek istemişlerdir. Örneğin, Toskana Büyük Dükü I. Ferdinando (1587-1609) Ermenileri Livorno'ya davet etmiş, oysa İran Şahı I. Abbas (1587-1629) aksine onları zorunlu göçe tabi tutmuştur, fakat her ikisi de davet ettikleri veya göçe zorladıkları ulus kitlesine olağandışı hak, yetki ve imtiyazlar tanımışlardır.²⁶

25 Referanslar için bkz. B.L. Zekıyan, "La porpora in Armenia tra mito, folklore, arte e religiosità: dall'inno di Vahagn al bolo armeno", *La porpora. Realtà e immaginario di un colore simbolico. Atti del Convegno di Studio, Venezia, 24 e 25 ottobre 1996*, der. Oddone Longo, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venedik, 1998, s. 276-297, özellikle: 289-290. Arap tarihçilerinin, *asnaf-al-armanî* dedikleri Ermeni zanaatından övgüyle bahsetmesi şu nedenle de takdire şayandır ki, Araplar, Ermeniler üzerinde egemenlik kurmuş bir devletin mensupları olarak, Ermenilerin sempatisini kazanmaya hiç de muhtaç değillerdi. Dolayısıyla, yaptıkları değerlendirmelerin nesnel niteliği kendiliğinden ortaya çıkar.

26 I. Ferdinando zamanında ve sonrasında Livorno'da Ermenilerin varlığı hakkında, bkz. Mesrop Owłowrlean, *Storia della colonia Armena di Livorno e della costruzione della sua chiesa*, Livorno, 1990 (eserin Ermenice aslı 1891 yılında Venedik'te Mikhitaristler basımında basılmıştır); B.L. Zekıyan, "Le colonie armenie del Medio Evo in Italia e le relazioni culturali italo-armene (Materiale per la storia degli Armeni in Italia), Bergamo 28-30 giugno 1975", *Atti del Primo Simposio Internazionale di Arte Armena*, San Lazzaro-Venedik, 1978, s. 901-902; Luca Paolini, *La presenza armena a Livorno (Sec. XVII-XVIII)*, Livorno, 1990; *Ad limina Italiae. In viaggio per l'Italia con mercanti e monaci armeni*, (Eurasistica 37), der. B.L. Zekıyan, Padova 1996; *Gli armeni lungo le strade d'Italia*, Atti del Convegno Internazionale (Torino, Genova, Livorno, 8-11 marzo 1997), Giornata di Studi a Livorno, Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, Pisa-Roma, 1998.

Bu bağlamda Fatih, çok özel bir girişimde bulunmuştur. Kentin yerli unsurunu oluşturan Rumlara tanımış olduğu hak ve imtiyazları Ermenilere de tanımıştır. Hemen şu noktayı belirteyim ki, Fatih'in kentte bulunan veya kente yeni göç eden gayrimüslim unsurların, kendisiyle ve Devlet ile tebaiyet ilişkilerini ne şekilde düzenleyip nizama bağladığının tarihsel ayrıntılarıyla ilgili tartışmaların özet ve takdiri, eldeki incelememizin amaç ve sınırları dışında kalır.

Konumuzla ilgili olarak son onyıllarda üzerinde tartışılan başlıca sorulardan biri de, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluş tarihi oldu. Geleneksel 1461 tarihi, bazılarınca reddedildi ve Patriklik makamının ancak Kanunî döneminde kurulmuş olduğu tezi savunuldu ve taraftar buldu. Kanımca, Markus Rahn'ın, geleneksel tarihi tekrar savunan sağlam araştırması, soruna nihai bir çözüm sayılabilecek nitelikte.²⁷ Her ne olursa olsun, şurası muhakkak ki Fatih, hayranı, hatta yakın dostu olan, daha önceki başkenti Bursa'nın Murahhasası (ruhani önderi) Hovagim'i yeni başkenti Konstantiniye'ye²⁸ getirip İmparatorluğun merkezindeki Ermeni cemaatinin reisi yaptı. Ermeni Patrikliği'nin kuruluşu

Şah Abbas'ın Ermenilere uyguladığı tehcir hakkında bkz. Edmund Herzig, "The Deportation of the Armenians in 1604-1605 and Europe's Myth of Shah 'Abbas I", *Pembroke Papers* içinde, 1 (1990), 59-71; Aynı yazar, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan. A Study in Pre-Modern Asian Trade*, Thesis submitted to the Faculty of Oriental Studies, for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Oxford, St. Antony's College, 1991; aynı yazar, "Venice and the Julfa Armenian Merchants", *Venezia e gli Armeni. Dagli Sceriman a Mechitar: il momento culminante di una consuetudine millenaria*, der. B.L. Zekiyani ve A. Ferrari, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venedik, 2004; B.L. Zekiyani, "Armenian self-perception between Ottomans and Safavids", *a.g.e.*, s. 96-99.

27 Markus Rahn, *Die Entstehung des armenischen Patriarchats von Konstantinopel*, Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte, Bd. 20, LIT Verlag (Münster, Hamburg, 2002). Yazar, Mikhitarist Peder Mikayel Çamçyan'ın *Badmutyun Hayots* (Ermenilerin Tarihi) temel eserinin 3. cildinde (San Lazzaro, Venedik, 1786) dile getirmiş olup Franz Babinbger, Haig Berbérian gibi bazı hatırı sayılır modern bilim adamlarınca yadsınmış olan geleneksel görüşü, kanımızca inandırıcı delillerle, tekrar kanıtlamıştır.

28 Bkz. Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri - Armenian Churches of Istanbul - İstanbul Hayots yegeğetsineri*, Pars Yayın, İstanbul, 1991, Bl. 4, s. 49-74.

daha sonraki bir döneme ertelense ve ‘millet’ sisteminin Fatih dönemindeki hukuksal içlemi tartışmaya açık tutulsa bile, şurası muhakkak ki, gelecek dönemlerde, İmparatorluğun imar, üretim, sanayi, ticaret, zanaat ve sanat etkinliklerinde ön sıralarda yer alması dışında, sayısız ferikler, paşalar, vezirler, nazırlar verecek Ermeni milletin, çocuklarının husumet ve çekemezliğine yol açacak derecede İmparatorluk içindeki müstesna bir konuma sahip olmasının temellerini, tabiri caiz ise, Fatih’in Ermeni siyasetinde görmek, abartı değildir.

Ele alacağımız üçüncü örnek II. Mahmut dönemine aittir. Hemen şunu söyleyelim ki, bu dönemin en acı facialarından biri Düzyan ailesi faciasıdır. Kuyumcubaşı olan bu ailenin iki büyüğü, bir gün içinde iftira üzerine Boğaziçi kıyılarındaki yalılarında asılmış ve ikisinin de başları aynı saatlerde kesilip saray kapılarına dizilmiş, aile efradının birçoğu da sürgüne sevk edilmiş veya kaçmıştır.²⁹ Demokratik denetime tabi olmayan, özü itibariyle teokratik bir rejimde, iyi niyetli bir Sultan’ın buyruğunda bile benzeri faciaların yaşanması, sistemin kendi bünyesindeki temel bir hatanın, esaslı bir arızanın, hayrete yer bırakmayan bir sonucudur.

Bu korkunç olayı anımsadıktan sonra şunu hemen ilave edelim ki, temkinli bir yazarın dediği gibi, “Saltanatın, *amira* hanelerine karşı keyifleri oldukça değişti.”³⁰ Bilindiği gibi, Pağışah, Düzyanlar davasında, Hıristiyan ve özellikle Ermeni düşmanı Halet Efendi’nin tuzağına düşmüştü. Ne var ki, II. Mahmut düştüğü tuzaktan kurtulmayacak bir şahsiyet değildi. Kısa süre sonra, Düzyanların büyük bir iftiraya kurban gittiklerini anladı ve

29 Bkz. Baykar Sivazliyan, *Scambi culturali, economici, amministrativi tra gli Armeni e l’Impero ottomano nel XIX secolo*, San Lazzaro, Venedik, s. 27; Grigoris Sirenian, *I Mechitaristi di Venezia e il tentativo di unione del 1809 secondo la “Storia armena” di A. Berberian*, Excerpta ex Dissertazione ad Doctoratum, Pontificium Institutum Orientale, Facultas Scientiarum Ecclesiasticarum Orientalium, Venedik, 2006, s. 107-128, özellikle s. 122.128.

30 B. Sivazliyan, *a.g.e.*, a.y.

aile fertlerinden bazısını tekrar yüksek mevkilere getirdi. Fakat II. Mahmut'un çok yakın ilişki kurduğu Ermeni zevatı, *amiralar* arasında en ünlüleri olan Bezciyanlar ve özellikle bunların aile başı, Kazaz lakabıyla da bilinen Artin *amira* idi. Kısa bir süre sürgün bile görmüş olan Kazaz Artin ile Padişah'ın birbirlerine besledikleri sempati ve samimi dostluk ilişkisi; bunun hem nedeni hem de sonucu olarak *amiranın* İmparatorluğa yaptığı hizmetler henüz gerçek anlamda özel ve çok yönlü bir araştırmaya konu edilmişdir. Devlet iktisadından uluslararası siyasete kadar pek geniş bir alanı kapsayan bu hizmetler, bir destan yazacak mahiyettedir.³¹

Fakat burada, şu anda, özellikle vurgulamak istediğim nokta, Kazaz'ın Devlet nezdinde bulunduğu hizmetlerden ziyade, Sultan ile yakın ilişkisinden dolayı kendi Ermeni milletine ziyadesiyle sağlayabilmiş olduğu yararlarıdır. Gerçekten, Kazaz Artin, o zamanlarda önemli bir faktör olan mezhep farkı da gözetilmeksizin, tüm Ermeniler için 19. yüzyılın en çok emeği geçen, en hayırsever kişilikleri arasında yer alır. Burada yalnız şunu hatırlamakla

31 Belli başlı *amira* aileleri hakkında Ermenice yazılmış oldukça geniş bir literatür mevcuttur. Bunlar arasında Viyana Mikhitaristlerinden Peder Yeprem Boğosyan'ın monoğrafyaları özel bir yer tutar. Bir genel bakış için Sivazlıyan ile Sirenian'ın zikrettiğimiz eserleri muhakkak yeterlidir. Bunlara, günümüze yakın tarihlerde yayımlanmış eserlerden, bazı yetersizliklerine rağmen, Pascal Carmont'un daha çok divülgatif bir nitelik taşıyan *Les Amiras: seigneurs de l'Arménie ottomane* (Salvator, Paris, 1999) eserini ekleyebiliriz. Keza, Pars Tuğlacı'nın dört ciltlik *Tarih Boyunca Batı Ermenleri Tarihi* ve *Balyanlar, Dadyanlar* gibi üst sınıftan, soylu aileleri konu edinen kapsamlı ciltlerinde de gerek tarihsel bağlam, gerek ayrıntılar, gerek mevcut literatür hakkında geniş ve ilginç bilgilere rastlanır. Ayrıca bkz. Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi*, Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Vakfı, İstanbul, 2001, s. 67-87.

Bu arada, *Toplum ve Bilim* dergisinin 1980 yılının sonbahar sayısında Kazaz Artin Amira Bezciyan'ın devlet maliye düzen ve uygulamasına getirmiş olduğu temel yenilikleri, iktisadi teknik açıdan konu edinen ve değerlendiren bir makaleye dikkat çekmek isterim: "2. Sultan Mahmut Devrinde Enflasyon ve Darphane Amiri Kazaz Artin". Yazarı, Haydar Kazgan, şöyle demektedir: "Kazaz Artin Osmanlı İktisat Tarihi'nin en önemli simalarından biri sayılmak gerekir. Zira ilk defa olarak enflasyonla devlete varidat sağlama yolunda büyük başarı gösteren devlet adamı olarak anılmağa değer." (alıntımız, söz konusu makalenin *Surp Pırgıç* dergisindeki yeniden basımından aktarılmıştır). Ayrıca bkz. A. Yarman, *a.g.e.*, 433-436. Bkz. A. Yarman, *a.g.e.*, özellikle s. 425-456.

yetinelim ki, bugün dahi Türkiye Ermenilerinin medarı iftiharını sayılması gereken Yedikule Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi, Kazaz Artin'in eseridir. Ne var ki, hastanenin önem ve değeri pek büyük olmakla birlikte, Kazaz Artin'in Ermeni kültür ve ulusuna bağışları arasında sayısız kilise ve mektep, manastır ve eğitim merkezlerine hibeler, kitap yayınlarına yardımlar ve benzeri daha birçok hayır işi de yer alır.

II. Mahmut'un ve kuşkusuz onun baş danışmalarından olan Kazaz Artin'in Tanzimat'a doğru İmparatorluğun yolunu hazırlamakta önemli katkıları olduğunu söylemek, hatalı olmayacaktır. Daha önceki yazılarımda da belirtmiş olduğum gibi, Tanzimat'ın yarattığı siyasal ve kültürel ortam şüphesiz Ermeni ulusunun neredeyse üçte ikisini kapsayan Osmanlı Ermenilerinin, zaten 18. yüzyıl boyunca kültür merkezi –hatta mecazi anlamda başkenti haline gelmiş olan– İstanbul'un bu işlevini genişletmesine ve özellikle Batı'dan gelen fikri, felsefi, siyasal, edebi ve eğitsel akımlara daha cesurca, kararlıca açılmasına yeni olanaklar sağlamıştır. Ermeni Romantizminin yirmi bir yaşında hayata veda eden en büyük ozanlarından Üsküdarlı Bedros Turyan, Fransızca bilgisi sayesinde, Fransız basınına hemen hemen günü gününe izleme imkânına sahipti. Keza, söylediklerimize bir ikinci örnek olarak, Kafkasyalı Ermeni, ihtilalci düşünür, şair ve yazar, Mikayel Nalbandyan'ın, 1859 yılındaki İstanbul ziyaretini anımsayalım. Rus Nihilistleriyle sıkı temaslarda bulunan ve bu nedenle 1862'de Rus hükümeti tarafından üç yıllık hapis cezasına çarptırılacak olan Nalbandyan, İstanbul'u ziyareti sırasında serbestçe konuşmalar yapabilmiş ve devrimci görüşlerini, çağdaş tanıklıklara göre, salonları dolduran kalabalık kitlelere açıkça anlatabilmiştir.

19. yüzyılın, özellikle 1840'lardan 1915'e dek yeşeren Ermeni edebiyatında İstanbul'un yeri tektir. Sözüünü ettiğimiz dönem tüm Ermeni edebiyatının en verimli, en zengin dönemlerinden birini oluşturur. Dünya edebiyatı çerçevesinde onurla yer alan,

bazen de zirvelere konan yazar ve ozanların edebi beşîği, manevi yurdu haline gelmiş olan o zamanların Konstantiniye'sinin yanında ancak, kendisi de nadide güzellikte bir şehir olan, Kafkasların başkenti Tiflis anılabilir. Fakat, nitelik açısından üretilen kültür eşdeğer tutulsa bile, nicelik açısından, topluluk ve kültürün kurumsal zenginliği açısından, söz konusu dönemin İstanbul'u ile, sanırım, başka hiçbir yöre rekabete giremez. Kiliselerden mezarlıklara, okullardan matbaalara, günlük gazetelerden süreli yayınlara, tiyatrolardan müzik etkinliklerine kadar, bu ve benzeri faktörlerin tümünü dikkate alırsak, söz konusu dönemin İstanbul'u bugün de emsalsiz, yegâne kalır.

Estetik değerler üzerine âlimâne incelemelere dalmadan, istatistik ve rakamlar ormanına girmeden, sözlerime kanıt olarak tek bir somut örnek göstereyim: Ermeni kültür ve edebiyatında yeri ve değeri belki de henüz layıkıyla takdir edilememiş büyük Teotig'in *Dib u Dar* (Basım ve Harf) adlı kitabı.³² Zamanının matbaa sanatının Avrupa çapında en değerli tanıklarından biri olan bu eserde, en küçük ayrıntılarına kadar mesleğin tüm yapısını kapsayan, üstün itina ile belirlenmiş bir Ermenice teknik basım terminolojisinin hayret ve hayranlık uyandıran varlığını görürüz. Günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde dahi, bilimsel ve teknik terminolojinin önemli bir kısmının yabancı, özellikle Rusça kelimelerden ibaret olduğunu göz önünde bulundurursak, hem Teotig'in eserinin kıymetini daha iyi anlar, hem de Osmanlı'nın hissedilir oranlarda işleyen etnik, mezhebi ve kültürel hoşgörüsünü, ve bunu gayet isabetli bir şekilde simgeleyen İstanbul Ermeniliğinin kurumsal düzen, bilinç ve zenginliğini gereğiyle takdir edebilir ve nihayet Büyük Felaket, *Medx Yeğern* ile

32 Teotig, *Dib u dar*, Vahram ve Hraçya Der-Nersesyan, İstanbul, 1361 [= 1912]. Baştaki kolofonda, mezhep farkı gözetmeksizin, Eçmiadzin'den Kilikya ve Ahtamar Gatoğigosluklarına, Kudüs'ten Konstantiniye Patrikliğine ve Ermeni Katoliklerin Gatoğigosluğundan Venedik ve Viyana Mikhitaristleri başrahiplerine ve nihayet Türkiye Ermeni Protestan milletbaşına kadar, tüm Ermeni dini büyüklerini anması bakımından dikkate şayandır.

vuku bulan amansız kopuşun ideolojik ve tarihsel derinliklerine de daha yaklaşmış oluruz.

SONUÇLAR

Belki her araştırmanın en güç tarafı, incelenip çözümlenen verilerin değerlendirilmesi, bunlardan sonuçlar çıkarılmasıdır. Neredeyse her araştırmanın, fakat özellikle etnik, ulusal, dolaylı veya dolaysız olarak siyasal konulara değinen araştırmaların ardında, büyük olasılıkla, yarı dolu ve yarı boş bir bardak durur. Bardağın hangi tarafına bakılması gerektiği, soyut kuram açısından, belki de çözülemeyecek bir sorundur. Ne var ki, bin şükürler olsun, hayatın kendisi, soyut bir kuram değildir! Soyut kuram düzeyinden yaşamın gerçekliğine inildiğinde sorunların çözümü ya kolaylaşır ya da aksine daha sıkı bir kördüğümüne dönüşür.

Bu iki olasılık arasındaki seçenekte, büyük İtalyan filozofu Giambattista Vico'nun, insan ve insanlıkla ilgili gerçekliğin algılanması ve değerlendirilmesinde büyük önem verdiği '*topica*' ve '*ingegno*' yeteneklerinin rolü dikkate şayandır; bunların ilki insan zihnine özgü, bilgi nesnesini "yapılandırma" yeteneği, diğeriye deneyim ve algılamadaki karşıt öğeleri bağdaştırma yetisidir. Özü itibariyle zihinsel birer güdüyü ifade eden bu kavramlar, sonuçta yapısal bir sağduyuyu işaret etmektedir. Pek çokları için derin çekiciliği bulunan ve aslında Batı modernitesini ta özüne kadar etkilemiş olup ona kendine has, değışmez damgasını vuran Kartezyenizmin, gerçekliği en katı biçimde ayırıp birbiriyle asla çakışmayan alanlara bölen, evet ile hayır, ak ile kara arasında herhangi bir nüans göremeyen zihniyetinin dışına çıkmak kolay değildir. Ama yaşamak istiyorsak, bunu yapmak mecburidir. Bu zorunluluk, asla, inanç ve ilkelerden feragat, onur ve haysiyetten istifa, asla nerede aş orada baş anlamına gelemez. Aksine, o zorunluluğu bilinçli olarak kabul etmek, beşerin, yaşamın, varlığın, velhasıl

tüm gerçekliğin, son derece çok yönlü, son derece ince dokulu olduğunu, görünürdeki tezatlar altında birbirlerini tamamlayıcı öğelerin bulunduğunu fark etmek ve aporiaların senteze yönelebileceğinin bilincine ermiş olmak demektir.

Bu açıdan, bu ışık altında bakıldığında, Türk-Ermeni ilişkileri sorunu, her ne kadar çetin, engebeli ve bazı durumlarda çözümsüz görünse de, bu çözümün olanak dışı olmadığına inanmaktayım. Ne var ki bu imkânlar, ancak pek uzun, fakat fazla geniş olmayan bir güzergâh üzerinde belirebilir ve bu yolun izlenebilmesi için de bazı koşulların kabulü kaçınılmazdır.

Bu koşulların en başta geleni, kanımca, stereotiplerin ve travmaların aşılmasıdır. Bunların nasıl aşılacakları konumuzun dışında kalıyorsa da, yaptığımız gözlem ve tahliller, sanırım, bizlere bu konuda yardımcı olabilir.

Zaten bu kitabın tümü de, hem çok özel bir kimliğe sahip, hem de çok geniş kapsamlı, evrensel boyutları olan bir toplu deneyimden yola çıkarak, bunun insanlar ve kültürler arası ilişkilerin yüzyıllar boyu nasıl geliştiği ve gelecek kuşaklarda da nasıl gelişebileceği hususunda sunduğu modeli daha açık sezmeye, daha iyi anlamaya yönelik bir düşünme ve araştırma denemesi olmayı amaçlamıştır. Bu deneme eğer, mütevazı çaplarda bile olsa, bir başarıya ulaştıysa, kendimi mutlu hissedeceğim.

Venedik-İstanbul, 2010